

ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ και ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους

Επιμέλεια: Ηλίας Κολοβός

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ • ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥΣ
ΣΤΟΥΣ ΝΕΩΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Επιμέλεια:
Ηλίας Κολοβός

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
Ηράκλειο 2011

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

Ηράκλειο Κρήτης, Τ.Θ. 1385, 711 10. Τηλ. 2810 391097, Fax: 2810 391085

Αθήνα: Κλεισόβης 3, 106 77. Τηλ. 210 3849020-23, Fax: 210 3301583

e-mail: info@cup.gr • www.cup.gr

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Πανεπιστημιούπολη, Ρέθυμνο, 74100

Τηλ. 28310 77780, Fax: 28310 77782

e-mail: dean@phl.uoc.gr

www.phl.uoc.gr

Η ΕΚΔΟΣΗ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΘΗΚΕ

ΑΠΟ ΤΟ ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑ ΙΩΑΝΝΑΣ ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗ

ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΣΕΙΡΑ: ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ / ΙΣΤΟΡΙΑ

© 2011 Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Εκδόσεις

Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης

Στοιχειοθεσία - σελιδοποίηση: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Εκτύπωση: ΑΛΦΑΒΗΤΟ

Σχεδίαση εξωφύλλου: Ντίνα Γκαντή

ISBN

978-960-524-350-0

978-960-9430-05-0

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ηλίας Κολοβός, <i>Εισαγωγικά</i>	123
Ελένη Σακελλαρίου, <i>Τα μοναστήρια στη μεσαιωνική Δύση: η σχέση τους με την πολιτική και την οικονομία (8ος-11ος αι.)</i>	123
Αγλαΐα Κάσδαγλη, <i>Nihil sub sole nouum – ουδέν καινόν υπό τον ήλιον. Σκέψεις περί την ιστοριογραφία με αφορμή τους Κιστερζιανούς μοναχούς κατά τον κεντρικό Μεσαίωνα</i>	123
Κωστής Σμυρλής, <i>Τα μοναστήρια στο ύστερο Βυζάντιο: οικονομικός ρόλος και σχέσεις με το κράτος (13ος-15ος αι.)</i>	123
Μαρίνα Κουμανούδη, <i>Όψεις του δυτικού μοναχισμού στην ελληνολατινική Ανατολή κατά το Μεσαίωνα</i>	
Όλγα Γκράτζιου, <i>Όσοι πιστοί προσέλθετε... Προσκνήματα για αμφότερα τα δόγματα σε μοναστήρια της Κρήτης κατά τη βενετική περίοδο</i>	123
Νίκος Καραπιδάκης, <i>Από την ευλάβεια στην οικονομική διαχείριση: ναοί, μονές και ευαγή ιδρύματα στην Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)</i>	123
Ελισάβετ Ζαχαριάδου, <i>Η ασφάλεια των ναυτιλλομένων στο Αιγαίο και τα μοναστήρια</i>	
Φωκίων Κοτζαγεώργης, <i>Τα μοναστήρια ως οθωμανικές τοπικές ελίτ</i>	123
Δημήτρης Δημητρόπουλος, <i>Χριστιανικές μονές και περιφερειακές οθωμανικές αρχές: όψεις των τοπικών σχέσεων προστασίας</i>	123
Σοφία Λαΐου, <i>Σχέσεις μοναχών και χριστιανών λαϊκών κατά την οθωμανική περίοδο</i>	123

Ιωάννης Χ. Αλεξανδρόπουλος, <i>Χριστιανικές προσηλώσεις και ισλαμικά αφιερώματα: οι γκρίζες ζώνες της ορθόδοξης μοναστηριακής γαιοκτησίας</i>	123
Ηλίας Κολοβός, <i>Ορθόδοξα μοναστήρια και δερβίσικοι τεκέδες: προς μια συγκριτική προσέγγιση του οικονομικού και πολιτικού τους ρόλου στην οθωμανική κοινωνία</i>	123
Τάσος Αναστασιάδης, <i>(Αν)ίερη γη: ηθική και πολιτική οικονομία των ορθόδοξων μοναστηριών στο σύγχρονο ελληνικό κράτος</i>	123

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Τα μοναστήρια, ένας κατεξοχήν θεσμός του μεσαίωνα που παρέμεινε στους νεώτερους χρόνους, επιβιώνοντας μέχρι σήμερα, αποτελούν ένα σημαντικό πεδίο έρευνας για την κοινωνική ιστορία: έχοντας διαφυλάξει σε πολλές περιπτώσεις σπουδαία αρχεία και υλικά κατάλοιπα, τα μοναστήρια μπορούν να μελετηθούν τόσο ως θεσμοί ή κτίρια καθεαυτά, όσο και σε ό,τι αφορά το οικονομικό υπόβαθρο της λειτουργίας τους καθώς και τις σχέσεις τους με την εκάστοτε πολιτική εξουσία. Στον παρόντα συλλογικό τόμο, ο ιστοριογραφικός στόχος είναι να αναδειχθεί η οικονομική και πολιτική φυσιογνωμία των μοναστηριακών θεσμών, σε μια συγκριτική προσέγγισή τους από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους, και σε ένα γεωγραφικό εύρος που εκτείνεται από τη μεσαιωνική Δύση στο Βυζάντιο, τη λατινική Ανατολή και την οθωμανική αυτοκρατορία των πρώιμων νεώτερων χρόνων, ως το σύγχρονο ελληνικό κράτος στα Βαλκάνια.

Ο παρών τόμος συγκεντρώνει τις εισηγήσεις στην επιστημονική συνάντηση που διοργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο μεταξύ 17-19 Δεκεμβρίου 2009. Η επιστημονική αυτή συνάντηση έκλεισε έναν τριετή κύκλο προβληματισμού μεταξύ συναδέλφων και φοιτητών των διαφορετικών τομέων του Τμήματος, που συγκροτήθηκαν σε μια άτυπη ερευνητική ομάδα με αντικείμενο τη συγκριτική μελέτη των μοναστηριών.

Η διερεύνηση της οικονομίας των μοναστηριών και του ρόλου τους στην οικονομία αποτέλεσε έναν πρώτο βασικό ερευνητικό άξονα και το ερώτημα διατρέχει όλο τον παρόντα τόμο. Καθώς οι μοναστηριακοί θεσμοί αναπτύχθηκαν μέσα στον προνεωτερικό κόσμο, βασική υπήρξε η σχέση τους με τη γη και την αγροτική οικονομία. Τα μοναστήρια στη μεσαιωνική Ευρώπη, τόσο στη Δύση όσο και στο Βυζάντιο, εξελίχθηκαν σε σημαντικούς γαιοκτήμονες, με μεγάλη ακίνητη περιουσία και εξαρτη-

μένους αγρότες. Αν και σε σύγκρουση με τα μοναστικά ιδεώδη και τους όρκους πενίας, «αναγκαστικά», όπως έχει επισημάνει ο Marc Bloch, «ο μοναχός και ο παπάς ... έπρεπε να ζήσουν από τον 'κόπο' των άλλων ανθρώπων».¹

Η εξέλιξη των μοναστηριών σε ισχυρούς γαιοκτήμονες είχε σαφές κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο.² Η γαιοκτητική αριστοκρατία της μεσαιωνικής Δύσης ίδρυε και προίκιζε μοναστήρια, σύμφωνα με τη μελέτη της Ελένης Σακελλαρίου, για λόγους κοινωνικού κύρους αλλά και με στόχο τη διατήρηση της οικογενειακής περιουσίας, στο βαθμό που οι δωρητές συχνά ίδρυσαν ένα οικογενειακό μοναστήρι με επικεφαλής τους ίδιους. Το κίνητρο της ευσέβειας συνδεόταν λοιπόν αδιαχώριστα με κοινωνικούς και οικονομικούς στόχους. Η ίδρυση οικογενειακών μοναστηριών από τη γαιοκτητική αριστοκρατία ήταν συνήθης βεβαίως και στον βυζαντινό κόσμο,³ αλλά και στη βενετική Κέρκυρα που μελετά ο Νίκος Καραπιδάκης μεταξύ του 16ου και του 18ου αιώνα.

Ως γαιοκτήμονες, τα μοναστήρια είχαν σημαντικό ρόλο στην αγροτική οικονομία. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να συγκρίνει κανείς τη συμβολή των δημοφιλών κιστερκιανών μοναστηριών, την ιστοριογραφία για τα οποία εξετάζει κριτικά η Αγγαίκα Κασδαγλη, στην εκχέρωση και τον εποικισμό νέων γαιών, κατά την κομβική για τον μεσαίωνα περίοδο μεταξύ 12ου και 13ου αιώνα, με τη συμβολή των ισχυρών μοναστηριών του ύστερου Βυζαντίου, που μελετά ο Κωστής Σμυρλής, στην αγορά και την εκμετάλλευση γαιών και σε εγγειοβελτιωτικά έργα. Είναι επίσης σημαντικό να σημειωθεί, όπως επισημαίνει ο Σμυρλής, ότι και στις περιπτώσεις κρίσης της αγροτικής οικονομίας, τα ισχυρά μοναστήρια, χάρη στη

1 M. Bloch, *Η φεουδαλική κοινωνία*, μετ. Μπ. Λυκούδης, Αθήνα 1987, σ. 465.

2 Για τις κοινωνικές και ιδεολογικές απαρχές του χριστιανισμού και του μοναχισμού βλ. P. Brown, *Society and the Holy in Late Antiquity*, Μπέρκλεϊ 1989. Ελλ. μετ. *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη αρχαιότητα*, μ. Αλ. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα 2000.

3 Βλ. αρκετά παραδείγματα ισχυρών μοναστηριών που είχαν ιδρυθεί σε οικογενειακή βάση στο K. Smyrlis, *La fortune des grands monastères byzantins, fin du Xe - milieu du XIVe siècle*, Παρίσι 2006, σ. 36-96. Βλ. επίσης για την εξέλιξη του αθωνικού μοναχισμού από τον αναχωρητισμό στα οικονομικά ισχυρά μοναστήρια Δ. Παπαχρυσάνθου, *Ο αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, Αθήνα 1992. Η κλασική μελέτη για τη μοναστηριακή γαιοκτησία στο Βυζάντιο είναι της Αγγελικής Λαΐτου, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*, Πρίνστον 1977. Ελλ. μετ. *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετ. Α. Κασδαγλη, Αθήνα 1987.

σχετική οικονομική τους επιφάνεια, αποτελούσαν παράγοντες οικονομικής συνέχειας.

Πολλά βυζαντινά μοναστήρια, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα μοναστήρια του Άθω, κατάφεραν να διατηρήσουν ένα μέρος τουλάχιστον των γαιοκτησιών τους και υπό τους Οθωμανούς, ενώ στη συνέχεια συχνά μπόρεσαν να διευρύνουν κιάλας τα κτήματά τους, μέσα στο γενικό πλαίσιο ανοχής της ισλαμικής εξουσίας απέναντι στις εξ αποκαλύψεως θρησκείες: από την άλλη πλευρά, μπορούμε να υποθέσουμε και ότι, με την αποδοχή της υποταγής σε έναν μουσουλμάνο ηγεμόνα, οι μοναχοί μετέφεραν προς τους ορθόδοξους χριστιανούς υπηκόους των σουλτάνων και ένα ιδεολογικό μήνυμα υποταγής στη νέα εξουσία. Το ζήτημα του νομικού καθεστώτος των εκκλησιαστικών και μοναστηριακών περιουσιών υπό τον ισλαμικό νόμο τέθηκε με καίριο τρόπο στα 1568/69, όταν η οθωμανική εξουσία προχώρησε στη δήμευση των γαιών τους σε όλη την αυτοκρατορία θεωρώντας ότι δεν πληρούσαν τις νομικές προϋποθέσεις των κληροδοτημάτων (βακουφιών). Εντούτοις γνωρίζουμε ότι πολλά ισχυρά μοναστήρια, βεβαίως τα αθωνικά, επαναγόρασαν τις γαίες τους, με νομικό καθεστώς χρησικτησίας, όπως προβλεπόταν γενικά για την αρόσιμη γη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁴ Ο Ιωάννης Αλεξανδρόπουλος επισημαίνει εντούτοις στη εισήγησή του ότι και μετά το 1568 τα μοναστήρια ως ένα βαθμό επέβαλλαν στα δικαιοπρακτικά έγγραφα που αφορούσαν τις γαίες τους μια (αγκρίζα ζώνη) κυριότητας, που δεν συμβάδιζε με το νομικό καθεστώς που είχε επιβληθεί κεντρικά, αλλά δεν είχε λόγο να είναι άκαμπτο ανάλογα με τις συνθήκες.

Η εκμετάλλευση των μοναστηριακών γαιών κατά την οθωμανική περίοδο, στην οποία επικεντρώνει τη μελέτη της η Σοφία Λαΐου, γινόταν με ποικιλία εργασιακών σχέσεων. Παράλληλα, τα μοναστήρια διεκδικούσαν ιδιαίτερο φορολογικό καθεστώς από την οθωμανική εξουσία για τα κτήματά τους, συχνά επίσης σε βάρος των γειτονικών τους αγροτικών κοινοτήτων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μιας θεσσαλικής μονής του 18ου αιώνα που εξόφλησε το φορολογικό χρέος μιας γειτονικής αγροτικής κοινότητας, για να μετατρέψει όμως σε αντάλλαγμα τις γαίες της σε μοναστηριακό τσιφλίκι. Εν τέλει όμως, σύμφωνα με τη μελέτη του Φωκίωνα Κοτζαγεώργη, αν και τα μοναστήρια της οθωμανι-

4 J. C. Alexander (Alexandropoulos), «The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569», *Ο Άθως στους 14ο-16ο αιώνες*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1997, σ. 149-151.

κής περιόδου είχαν συχνά μεγάλη οικονομική βάση, όντας σε ορισμένες περιπτώσεις οι ισχυρότεροι γαιοκτήμονες μεταξύ των ορθοδόξων, αυτή δε φαίνεται να μπορούσε να συγκριθεί με εκείνη των μουσουλμανικών τοπικών ελίτ.⁵

Μπορούμε πάντως να συγκρίνουμε την οικονομική λειτουργία των μοναστηριών με αυτή των δερβίσικων τεκέδων, που λειτουργούσαν παράλληλα στην οθωμανική κοινωνία, σύμφωνα με τον Ηλία Κολοβό. Τα ιδρύματα των διαφορετικών θρησκειών στηρίζονταν εξίσου στη γαιοκτησία, την οποία επιχειρούσαν να εξασφαλίσουν με το θεσμό του βακουφιού, αναπτύσσοντας παρόμοιες οικονομικές στρατηγικές για την επιβίωση και ανάπτυξή τους.

Είναι ένα ενδιαφέρον παράδοξο το γεγονός ότι ενώ στη δυτική Ευρώπη μετά τη Μεταρρύθμιση οι μοναστηριακές περιουσίες είχαν κατά κανόνα δημευθεί από τα υπό διαμόρφωση νεωτερικά κράτη, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη διάλυση των μοναστηριών στην Αγγλία (1536-41), η εύκαμπτη αντιμετώπιση των μοναστηριών στην ισλαμική Οθωμανική Αυτοκρατορία κληροδότησε στο σύγχρονο ελληνικό κράτος μια καθόλου αμελητέα μοναστηριακή γαιοκτησία. Ο Τάσος Αναστασιάδης εξετάζει στη μελέτη του πώς, παρά τη σειρά προσπαθειών που ξεκίνησαν με τη δήμευση του 1833 και φτάνουν μέχρι σήμερα, η εκκοσμίκευση των μοναστηριακών περιουσιών δεν ολοκληρώθηκε ποτέ στο ελληνικό κράτος. Η γη των μοναστηριών εξάλλου, σύμφωνα με τον Αναστασιάδη, αποτέλεσε στο ελληνικό κράτος αντικείμενο μιας ενδημικής «σκανδαλιτίδος» από το 19ο αιώνα μέχρι το πρόσφατο «σκάνδαλο της μονής Βατοπεδίου».

Η οικονομία των μοναστηριών είχε, και στην περίπτωση της σημερινής Ελλάδας συνεχίζει να έχει, στο κέντρο της τη γη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν επεκτεινόταν και περαιτέρω. Τα μοναστήρια της μεσαιωνικής Ευρώπης, σύμφωνα με την επισκόπηση της Ελένης Σακελλαρίου, ίδρυσαν εντός των γαιών τους περιοδικές αγορές για να πωλούν τα αγροτικά τους πλεονάσματα, αποκτώντας μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις προνόμια είσπραξης δασμών. Ανέπτυξαν επίσης εμπορική δραστηριότητα: οι Κιστερικιανοί στην Αγγλία, θεωρείται, σύμφωνα με

5 Για τη σημασία της εκκλησιαστικής σταδιοδρομίας, συμπεριλαμβανομένης και της μοναστικής, στην οθωμανική περίοδο βλ. την κρίσιμη ανάλυση του Σ. Πετμεζά, «Η εκκλησιαστική οργάνωση υπό τους Οθωμανούς», *Αναμνήσεις και συμβουλές του Συναδινού, ιερέα Σερρών στη Μακεδονία (17^{ος} αιώνας)*, επιμ. Ρ. Odorico, εκδόσεις Association “Pierre Belon” 1996, σ. 481-568.

την ιστοριογραφία που εξετάζει η Αγγλαΐα Κάσδαγλη, ότι εμπλέκονταν ως μεσάζοντες στο εμπόριο μαλλιού. Παράλληλα, ενίοτε τα μοναστήρια της Δύσης απέκτησαν και δικαίωμα κοπής νομίσματος, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στον εκχρηματισμό της οικονομίας. Στον μεσογειακό βυζαντινό και μεταβυζαντινό κόσμο ορισμένα μοναστήρια ήταν επίσης και πλοιοκτήτες, εμπλεκόμενα και στο θαλάσσιο εμπόριο, πέρα από την αναμφισβήτητη εμπλοκή τους στο τοπικό και περιφερειακό εμπόριο. Η Ελισάβετ Ζαχαριάδου εξετάζει στη συμβολή της στον παρόντα τόμο πώς κάποια νησιωτικά μοναστήρια εξέδιδαν ή εφοδιάζονταν με έγγραφα προστασίας, «σαλβοκονδούκτα», για τα πλοία τους που ταξίδευαν στο Αιγαίο.

Τα βυζαντινά μοναστήρια, σύμφωνα με την επισκόπηση του Κωστή Σμυρλή, λειτουργούσαν επίσης ως τράπεζες, παρέχοντας δυνατότητα φύλαξης χρημάτων και τιμαλφών αλλά και χορηγώντας πιστώσεις προς εμπόρους ή αγρότες. Αλλά και τα μοναστήρια των οθωμανικών χρόνων, όπως επισημαίνει η Σοφία Λαΐου, λάμβαναν ως παρακαταθήκη περιουσιακά στοιχεία και χρηματικά ποσά χριστιανών ή ακόμα και μουσουλμάνων, ενώ φυσικά παρείχαν και έντοκα δάνεια, συμμετέχοντας με αυτό τον τρόπο στον εκχρηματισμό της οικονομίας.⁶

Η οικονομική λειτουργία της μεσαιωνικής καθολικής εκκλησίας έχει πρόσφατα αναλυθεί από οικονομολόγους και με όρους «επιχείρησης», με τα μοναστήρια σε ρόλο διαχειριστών του εκκλησιαστικού προνομίου (*franchise*) μιας πολυτμηματικής (*multidivisional*) επιχείρησης.⁷ Οπωσδήποτε όμως, όπως επισημαίνει η Αγγλαΐα Κάσδαγλη, η επιχειρηματικότητα των μοναχών δε θα πρέπει να συγχέεται με το προτεσταντικό οικονομικό ήθος της αστικής τάξης του 19ου αιώνα. Οι μοναχοί, όπως δείχνουν οι μελέτες στον παρόντα τόμο, λειτουργούσαν αναμφίβολα στο οικονομικό πεδίο, με πολιτικούς όρους που θα συζητηθούν αμέσως παρακάτω, διαφορετικούς πάντως από την πολιτική φιλοσοφία των σύγχρονων επιχειρηματιών.

6 Τις σημαντικές τραπεζιτικές λειτουργίες των μοναστηριών του Αγίου Όρους κατά τον 18^ο αιώνα παρουσίασε ο Κρίτων Χρυσοχοϊδης στην εισήγησή του στη συνάντησή μας και πρόκειται να δημοσιεύσει σε ιδιαίτερη μελέτη.

7 Βλ. R. B. Ekelund Jr., R. F. Hébert, R. D. Tollison, G. M. Anderson, A. B. Davidson, *Sacred Trust: The Medieval Church as an Economic Firm*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 1996.

Από τον 8ο αιώνα οι ηγεμόνες της μεσαιωνικής Δύσης ίδρυσαν και χρησιμοποίησαν μοναστήρια, προικίζοντάς τα με γαίες και προνόμια, με στόχο την ιδεολογική νομιμοποίηση της εξουσίας τους, αλλά και ως μηχανισμούς πολιτικού ελέγχου της επικράτειάς τους. Εξάλλου, όπως φαίνεται από τη μελέτη της Μαρίνας Κουμανούδη για το βενεδικτίνειο μοναχισμό στην ελληνολατινική Ανατολή, τα μοναστήρια ακουλούθησαν την επέκταση της λατινικής Δύσης στην Ανατολή. Δεν είναι λιγότερο σημαντικό, όπως φαίνεται από την επισκόπηση της Ελένης Σακελλαρίου, ότι σε αντάλλαγμα τα ιδρύματα αποτέλεσαν και πηγές οικονομικής ενίσχυσης του κράτους, μέσω της ιδιοποίησης των γαιών τους σε συνθήκες πολιτικής αναγκαιότητας. Αποκορύφωμα της εμπλοκής των μοναστηριακών θεσμών με την πολιτική στη δυτική Ευρώπη ήταν η συμμετοχή τους με στρατεύματα στις βασιλικές εκστρατείες. Αν και στο Βυζάντιο δε συναντάμε τα μοναστήρια ως επικεφαλής στρατών, η στήριξη των βασιλέων από τα μοναστήρια είχε ιδιαίτερη αμυντική σημασία σε διαφιλονικούμενες ζώνες στα σύνορα του κράτους, αλλά και στη διάρκεια των εμφύλιων πολέμων του 14ου αιώνα.⁸ Και πάλι όπως στη δυτική Ευρώπη, τα βυζαντινά μοναστήρια, σύμφωνα με τον Κωστή Σμυρλή, αποτέλεσαν για τους βασιλείς πηγή οικονομικής ενίσχυσης σε περιπτώσεις ανάγκης, μέσω δαμύσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, οι προσευχές που ανέπεμπαν οι μοναχοί υπέρ του αυτοκράτορα είχαν μια σαφή πολιτική σημασία.

Τι συνέβαινε όμως όταν η πολιτική εξουσία ήταν αλλόθρησκη, όπως στην περίπτωση των ορθόδοξων μοναστηριών που λειτουργούσαν υπό τους Οθωμανούς σουλτάνους; Ο Φωκίων Κοτζαγεώργης συνοψίζει στη μελέτη του τις φάσεις και τους όρους ένταξης και λειτουργίας των ορθόδοξων μοναστηριών υπό το οθωμανικό καθεστώς. Στη φάση της επέκτασης των Οθωμανών, όταν οι τελευταίοι αναζητούσαν νομιμοποίηση έναντι των χριστιανών υπηκόων τους, ιδιαίτερα στα Βαλκάνια, ορισμένα ορθόδοξα μοναστήρια, που θεωρήθηκαν πολιτικά ασφαλή, είχαν ιδιαίτερη μεταχείριση. Τα μοναστήρια του Άθω λειτούργησαν τότε και ως καταφύγια της χριστιανικής ελίτ των Βαλκανίων, ενώ ορισμένα πέτυχαν την «υιοθεσία» τους από ισχυρούς χριστιανούς στο περιβάλλον του σουλτάνου ή από υποτελείς του ηγεμόνες. Το 16ο αιώνα, ο ηγούμενος της μο-

8 Για την αμυντική λειτουργία ορισμένων βυζαντινών μοναστηριών βλ. Α. Κιουσοπούλου, «Η γεωγραφία των βυζαντινών μοναστηριών», *Ψηφίδες: Μελέτες ιστορίας, αρχαιολογίας και τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, επιμ. Ό. Γκράτζιου, Χ. Λούκος, Ηράκλειο 2009, σ. 95-106.

νής αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην Πάτμο αντιμετωπιζόταν μάλιστα από το οθωμανικό κέντρο ως ένα είδος τοπικού ηγεμόνα.⁹ Σύμφωνα με τη μελέτη του Ηλία Κολοβού, οι πρώτοι Οθωμανοί, υποστηρίζοντας το ισλάμ των δερβίσηδων ως ένα σημαντικό στοιχείο της θρησκευτικής νομιμοποίησης της εξουσίας τους στους εν δυνάμει υποστηρικτές και υπηκόους τους, φαίνεται ότι δεν αρνήθηκαν την προστασία τους και σε ορισμένα ορθόδοξα μοναστήρια, που αποτελούσαν καίρια σημεία για τον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο μιας περιοχής. Και στις δύο περιπτώσεις η εξουσία χρησιμοποιούσε ως ιδεολογικούς τοποτηρητές τεκέδες και μοναστήρια, ενώ παράλληλα ενσωμάτωνε την «αποικιστική δυναμική» των μοναστηριών και των τεκέδων, επιδιώκοντας τον έλεγχο του χώρου. Εντούτοις, όπως επισημαίνει ο Κοτζαγεώργης, κατά τους επόμενους οθωμανικούς αιώνες τα μοναστήρια δεν απέκτησαν σαφή θεσμική αναγνώριση εντός του ισλαμικού κράτους και δεν συμμετείχαν με κυριαρχικό ρόλο σε υποθέσεις που απασχολούσαν την τοπική κοινωνία. Ο Κοτζαγεώργης καταλήγει ότι οι μοναστηριακοί θεσμοί των οθωμανικών χρόνων κατόρθωσαν εντούτοις να διατηρήσουν έναν ιδιαίτερο ρόλο, διακρινόμενοι με την ισχύ τους από τους χριστιανούς υπηκόους των σουλτάνων, αν και όχι ως αναπόσπαστο τμήμα των τοπικών οθωμανικών ελίτ.

Τα ορθόδοξα μοναστήρια που μελετά ο Δημήτρης Δημητρόπουλος στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, λειτουργώντας σε ένα περιβάλλον πίεσεων από τους τοπικούς ισχυρούς μουσουλμάνους, αναζητούσαν συχνά την προστασία κάποιου ισχυρού Οθωμανού αξιωματούχου. Σε μια ξεχωριστή περίπτωση, μετά τα Ορλωφικά, οι μοναχοί του Μεγάλου Σπηλαιίου Καλαβρύτων εξασφάλισαν μάλιστα την παρουσία ενός αξιωματούχου του Οθωμανού πασά μέσα στο μοναστήρι τους, ώστε να προστατευτούν από τη λεηλασία των αλβανών ενόπλων, στους οποίους μάλιστα μοίραζαν και τροφή για να τους κατευνάσουν. Και άλλοι Οθωμανοί, όπως ο Αλή Πασάς, έθεταν μοναστήρια και τις γαίες τους υπό την προστασία τους, διορίζοντας από την άλλη πλευρά σε ορισμένες περιπτώ-

9 Για τα μοναστήρια στην πρώιμη οθωμανική περίοδο ξεχωρίζουν οι πρωτοπόρες εργασίες της Ελισάβετ Ζαχαριάδου. Βλ. ενδεικτικά: «Συμβολή στην ιστορία του Νοτιοανατολικού Αιγαίου (με αφορμή τα πατριακά φερμάνια των ετών 1454-1522)», *Σύμμεικτα* 1 (1966), σ. 184-230· «Early Ottoman Documents of the Prodrornos Monastery (Serres)», *Südost Forschungen* 28 (1969), σ. 3-7· «Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495-1520», *Südost Forschungen* 30 (1971), σ. 1-35· «'A safe and holy mountain': Early Ottoman Athos», *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, επιμ. Α. Bryer – M. Cunningham, Aldershot 1996, σ. 127-132.

σεις τους ηγουμένους τους· σε μια ακόμα ξεχωριστή περίπτωση, φαίνεται ότι ο Αλή Πασάς χρηματοδότησε ο ίδιος την ίδρυση ενός μοναστηριού προς τιμήν του Κοσμά του Αιτωλού. Προβλήματα βέβαια με τους κατά τόπους Οθωμανούς αξιωματούχους δεν είχαν μόνο τα μοναστήρια, αλλά και οι δερβίσικοι τεκέδες: στη μελέτη του Ηλία Κολοβού παρουσιάζονται ορισμένες περιπτώσεις τεκέδων που κινητοποιήσαν, όπως έκαναν και πολλά μοναστήρια, τα δίκτυά τους στην οθωμανική πρωτεύουσα για να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους.

Αλλά και στη βενετική Κρήτη μεταξύ του 13ου και του 17ου αιώνα η πολιτική εξουσία ήταν αλλόδοξη για τον ορθόδοξο πληθυσμό. Η Όλγα Γκράτζιου, η οποία έχει προχωρήσει σε μια ερμηνεία του φαινομένου των διπλών εκκλησιών, με βάση τη συνήθεια να τελούνται στον ίδιο ναό ακολουθίες κατά τα δύο τυπικά, της ορθόδοξης και της καθολικής εκκλησίας σε ξεχωριστές τράπεζες,¹⁰ επικεντρώνει στη μελέτη της στον παρόντα τόμο σε ορισμένα ορθόδοξα μοναστήρια που, μέσω επιπόνησης αγίων και παραγγελιών λατρευτικών εικόνων και εικονογραφημένων παρεκκλησιών, κατασκεύαζαν δημοφιλή και με οικονομικό ενδιαφέρον προσκυνήματα στα οποία μπορούσαν να προστρέχουν και οι καθολικοί· υπήρχαν βεβαίως και αντίστροφα, καθολικά μοναστήρια με διπλές εκκλησίες, όπου επιδίωκαν να προσελκύσουν τους ορθοδόξους. Σε κάθε περίπτωση, τα μοναστηριακά προσκυνήματα είχαν πολιτική σημασία για τη βενετική διοίκηση, η οποία, μετά τον 15ο αιώνα, επιθυμούσε την ειρηνική συνύπαρξη των δογμάτων σε μια από τις σημαντικότερες κτήσεις της στη Μεσόγειο· χωρίς αυτό να αποκλείει, σύμφωνα με την Γκράτζιου, ότι η φαινομενική ισότητα των δύο δογμάτων δεν επικύρωνε συμβολικά την επιβολή της μειονότητας των καθολικών, που όμως ήταν οικονομικά και πολιτικά ισχυροί, πάνω στην πλειονότητα των ορθοδόξων.

Σε μια νεώτερη εποχή, στη βενετική Κέρκυρα μεταξύ του 16ου και του 18ου αιώνα, ο Νίκος Καραπιδάκης παρατηρεί ένα «νεωτερικό» στοιχείο στην παρέμβαση του βενετικού κράτους που διεκδικούσε για λογαριασμό του τα εγκαταλελειμμένα κτήματα ναών και μοναστηριών, που είχαν ιδρυθεί σε μεγάλους αριθμούς. Σύμφωνα με τον Καραπιδάκη, η διεύρυνση της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος συνέπιπτε σε αυτή την περίπτωση με την προσπάθεια ελέγχου της ιδιωτικής θρησκευτικότητας. Για το ελληνικό κράτος του 19ου αιώνα, σημειώθηκε ήδη ότι οι μοναστη-

10 Ό. Γκράτζιου, *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο 2010.

ριακές γαίες αποτελούσαν «φιλέτο». Ο αντιβασιλέας Μάουρερ υπολόγιζε ότι ακόμα και μετά τη δήμευση του 1833, το 25% των ελληνικών γαιών ανήκαν σε μοναστήρια. Σύμφωνα με την ανάλυση του Τάσου Αναστασιάδη, για το «φιλέτο» αυτό συγκρούστηκαν στην Ελλάδα οι κρατικές ελίτ, τα μοναστήρια, η εκκλησιαστική ιεραρχία, αλλά και οι τοπικές κοινωνίες και οι αγρότες· οι τελευταίοι, επισημαίνει ο Αναστασιάδης, ήταν συχνά πρόθυμοι να υπερασπίσουν τα μοναστήρια των περιοχών τους απέναντι σε οποιαδήποτε εξωτερική παρέμβαση. Σε αυτό το πλαίσιο, η τύχη της μοναστηριακής γαιοκτησίας στη σύγχρονη Ελλάδα δεν μπορεί να απλουστευθεί στη σύγκρουση Εκκλησίας και Κράτους ή να αποδοθεί απλώς στο μεσαιωνικό ή οθωμανικό παρελθόν.

Η συγκριτική διερεύνηση του ρόλου των μοναστηριών στη διαχρονική εξέλιξη της οικονομίας και της πολιτικής από το μεσαίωνα στους νεώτερους χρόνους, που επιχειρείται στον παρόντα τόμο, έχει το πλεονέκτημα μιας ευρύτερης θεώρησης των προβλημάτων της έρευνας που θέτουν οι επιμέρους τομείς. Με αυτό τον τρόπο αποσαφηνίζεται το διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτούργησαν τα χριστιανικά μοναστήρια, ένας θεσμός με εξαιρετική συνέχεια από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους.¹¹ Η παρούσα μελέτη αναδεικνύει ότι η συνέχεια αυτή δεν οφείλεται σε μια ανιστορική «θρησκευτικότητα» αλλά στη σταθερή σχέση των ιδρυμάτων αυτών με την οικονομική δραστηριότητα και την πολιτική προστασία, μέσα από τις οποίες θα πρέπει να μελετηθεί και η ιστορία της θρησκευτικότητας. Το ίδιο, εξάλλου, φαίνεται να ισχύει και για αντίστοιχους θεσμούς στον ισλαμικό κόσμο, όπως φαίνεται από μια πρώτη προσπάθεια σύγκρισης που επιχειρήθηκε στο πλαίσιο αυτού του συλλογικού τόμου για τους δερβίσιμους τεκέδες που λειτουργούσαν στην οθωμανική κοινωνία. Μια συγκριτική προσέγγιση του θεσμού των μοναστηριών από οικονομική και πολιτική άποψη θα μπορούσε επίσης να συμπεριλάβει μελλοντικά και μοναστηριακούς θεσμούς από τον εξευρωπαϊκό χώρο, για παράδειγμα τα βουδιστικά μοναστήρια στην Κίνα.¹²

11 Ας σημειωθεί ότι πολλά μοναστήρια που λειτουργούν μέχρι σήμερα αποτελούν «ζωντανά μνημεία», που μπορούν να μελετηθούν από μια συνδυαστική σκοπιά ιστορίας, αρχαιολογίας και πολιτισμικής ανθρωπολογίας. Με αυτό το σκεπτικό λειτουργεί σήμερα το εκπαιδευτικό-ερευνητικό σεμινάριο του Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πρίνστον στη μονή Προδρόμου Σερρών, το οποίο παρυσίασαν στην επιστημονική συνάντησή μας οι Κώστας Κουρέλης, Matthew Miliner και Νικόλας Μπακιρτζής. Βλ. σχετικά www.princeton.edu/menoikeion/.

12 Βλ. για παράδειγμα την ενδιαφέρουσα μελέτη του M. J. Walsh, *Sacred Economies*:

ξ

Η επιστημονική συνάντηση που «γέννησε» τον παρόντα τόμο έγινε εφικτή χάρη στη χρηματοδότηση του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης που ενέκρινε η Πρόεδρος κ. Έφη Αβδελά, και στην εργασία της οργανωτικής επιτροπής, που αποτέλεσαν μαζί με τον γράφοντα οι συνάδελφοι Δημήτρης Κυρίτσης, Κώστας Μουστάκας και Σωκράτης Πετμεζάς. Τη βοήθειά τους ως μέλη της άτυπης ερευνητικής ομάδας «μοναστήρια» πρόσφεραν αμέριστα και οι συνάδελφοι Όλγα Γκράτζιου, Αγλαΐα Κάσδαγλη, Τόνια Κιουσοπούλου, Ελένη Σακελλαρίου και Βασιλική Φωσκόλου, τις οποίες ευχαριστώ επίσης. Η δημοσίευση αυτού του τόμου έγινε εφικτή χάρη στη χρηματοδότηση του Κληροδοτήματος Ιωάννας Σφακιανάκη στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης, η Κοσμήτωρ της οποίας, κ. Κατερίνα Κόπακα, στήριξε και ηθικά την προσπάθεια του επιμελητή. Τη συνέκδοση του τόμου δέχτηκαν οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, για την εξαιρετική επιμέλεια των οποίων τις ευχαριστώ θερμά.

Ηλίας Κολοβός

Ελένη Σακελλαρίου

Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΔΥΣΗ

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

(8ος-11ος ΑΙΩΝΑΣ)

Το θεμελιώδες ιδανικό πίσω από το μοναστικό κίνημα στη Δύση ήταν η επιθυμία πιστής τήρησης του αποστολικού τρόπου ζωής. Από αυτήν τη βασική αρχή προήλθαν διαφορετικές εκφάνσεις του μοναστικού φαινομένου — ο ερημιτισμός, το κοινόβιο, οι κληρικοί μοναχοί, οι επαίτες αδελφοί. Στην εξιδανικευμένη τους μορφή, όλοι αυτοί επιδίωξαν μια πνευματική ζωή δύσκολη ως μέσο για την αναζήτηση της πνευματικής τελειότητας (όπως την εννοούσαν οι ίδιοι), με έντονα τα στοιχεία του διανοητισμού και του μυστικισμού. Αυτήν την πνευματική διάσταση δεν πρέπει να την παραγνωρίσουμε μόνο και μόνο επειδή είναι δύσκολο να γίνει κατανοητή σήμερα. Από την άλλη, είναι εξίσου αναμφισβήτητο ότι πάρα πολλά από τα μέλη του μοναστικού κινήματος δε διέθεταν τις ξεχωριστές ιδιότητες που απαιτούσε ο τρόπος ζωής που είχαν επιλέξει, και απείχαν αρκετά από την τήρηση του αποστολικού προτύπου. Οι νέες τάσεις ερμηνείας του μοναστικού φαινομένου προτείνουν ότι η διάσταση ανάμεσα στους εξιδανικευμένους στόχους και στην πραγματικότητα δεν οφειλόταν αποκλειστικά σε ηθικό έλλειμμα των εκπροσώπων του αλλά και στο ότι, όπως και μια οικονομική μονάδα (για παράδειγμα μια μεγάλη αγροτική εκμετάλλευση), έτσι και ένα μοναστικό ίδρυμα μπορεί να έθετε ως στόχο την απομόνωση και την αυτάρκεια (ή, στην περίπτωση των επαιτικών ταγμάτων την επιβίωση χωρίς κανένα περιουσιακό στοιχείο), αλλά αυτό ήταν αδύνατο να επιτευχθεί. Τα μοναστικά ιδρύματα ήταν αναπόσπαστο μέρος της κοινωνίας που τα παρήγγε, όσο κι αν επιθυμούσαν να διαχωριστούν από αυτήν. Κατά συνέπεια, το θρησκευτικό αυτό φαινόμενο ενδιαφέρει τους ιστορικούς για ένα ευρύ φάσμα λόγων,

συμπεριλαμβανομένης της αλληλεπίδρασης με την πολιτική και την οικονομία, και ιδιαίτερα τους μελετητές του μεσαίωνα γιατί τότε τα μέλη του μοναστικού κινήματος είχαν πιο έντονη παρουσία στην κοινωνία από ό,τι σε άλλες εποχές.¹

Η διάδοση του μοναχισμού στη δυτική Ευρώπη

Το μοναστικό κίνημα γνώρισε αρκετή επιτυχία στις μεσογειακές περιοχές της δυτικής Ευρώπης κατά τον 5ο και 6ο αιώνα. Τότε έκαναν την εμφάνισή τους και οι πρώτοι μοναστικοί κανόνες, πραγματείες που προσέφεραν ένα πλαίσιο με συνοχή για τις πρώτες μοναστικές κοινότητες. Το κείμενο που έμελλε να ασκήσει τη μεγαλύτερη επιρροή γράφτηκε στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα από τον Βενέδικτο της Norcia, ιδρυτή της μονής του Monte Cassino στη νότια Ιταλία. Τον Κανόνα του Βενέδικτου διακρίνει μετριοπάθεια και κοινός νους. Ο κοινοβιακός χαρακτήρας διασφαλιζόταν μέσα από την απαίτηση πλήρους υπακοής των μοναχών προς τον ηγούμενο, σε συνδυασμό με την αρχή της εκλογής του ηγουμένου από τους μοναχούς. Ο Κανόνας επίσης προϋπέθετε ότι η μοναστική κοινότητα διέθετε αυτονομία και οικονομική αυτάρκεια. Ο Βενέδικτος θεωρούσε φυσικό το μοναστήρι να κατέχει γη και κτίρια, αν και δεν φαίνεται να οραματίστηκε ιδρύματα με τεράστια περιουσία. Παράλληλα, ο Βενέδικτος θεωρούσε την αργία εχθρό της ψυχής, ενώ η εργασία όχι μόνο οδηγούσε στην ταπεινοφροσύνη αλλά ικανοποιούσε και τις υλικές ανάγκες της κοινότητας. Έτσι, το ένα τρίτο του χρόνου τους οι μοναχοί έπρεπε να το αφιερώνουν στη μελέτη και τη λειτουργία, το δεύτερο τρίτο στη χειρωνακτική εργασία, ενώ το υπόλοιπο της ημέρας καταλάμβαναν τα γεύματα και ο ύπνος. Ο Κανόνας δεχόταν θεωρητικά μοναχούς από όλες τις κοινωνικές ομάδες. Στην πράξη, όμως, εφόσον προϋπέθετε ότι οι μοναχοί έπρεπε να είναι μορφωμένοι, αυτοί προέρχονταν από τη γαιοκτητική αριστοκρατία.²

1 S. Foot, *Monastic Life in Anglo-Saxon England c. 600-900*, Καίμπριτζ 2006, σ. 42-48, 87-92, 335-336· M. Pacaut, *Les ordres monastiques et religieux au Moyen Âge*, Παρίσι 2009, σ. 4-6, 238-239.

2 C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism: Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2^η 1989, σ. 26-35· M. Pacaut, *Les ordres...*, ό.π., σ. 25-38· νεώτερη κριτική έκδοση του λατινικού πρωτοτύπου του Κανόνα του Βενέδικτου με γαλλική μετάφραση, ιστορικό σχολιασμό και πραγμάτευση της

Αν και από τις αρχές του 9ου αιώνα ο Κανόνας του Βενέδικτου προβλήθηκε επίσημα ως πρότυπο για την οργάνωση πλήθους μοναστικών ιδρυμάτων, η μεγάλη διάδοση του μοναχισμού στη Δύση ξεκίνησε στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα από τις μακρινές κελτικές περιοχές των βρετανικών νησιών. Την εποχή εκείνη ο μοναστικός βίος αναπτύχθηκε με τρόπο πρωτότυπο και δυναμικό στην Ιρλανδία και από εκεί ο μοναστικός ενθουσιασμός εξαπλώθηκε τόσο στη φραγκική ηπειρωτική Ευρώπη όσο και στην αγγλοσαξονική Αγγλία. Στη διάδοσή του καθοριστικό ρόλο έπαιξε η μορφή του Κολουμβάνου, μοναχού και δάσκαλου από τη μονή του Μπάνγκορ της Ιρλανδίας και ενός από τους σπουδαιότερους περιπλανώμενους αγίους του πρώιμου μεσαίωνα. Μέσω του ιρλανδικού μοναχισμού γενικεύτηκε η σύνδεση των μοναστικών ιδρυμάτων με το θεσμικό και πολιτικό σύστημα της μεσαιωνικής Ευρώπης.³

Τον 5ο και τον 6ο αιώνα η κοινωνία των κελτικών λαών ήταν ακόμα οργανωμένη σε διευρυμένες συγγενικές ομάδες ή οικοούς. Από την κοινωνική αυτή δομή επηρεάστηκε και το μοναστικό κίνημα. Εμφανίστηκαν εντός των διευρυμένων οικογενειακών ομάδων πυρήνες που υιοθέτησαν ως ιδανικό έναν τρόπο ζωής ο οποίος είχε πολλές ομοιότητες με το μοναστικό βίο. Οι επικεφαλής αυτών των εστιών πνευματικότητας, ασκητισμού και παιδείας συχνά προέρχονταν από την ίδια τη συγγενική ομάδα και καθοδηγούσαν ολόκληρη την κοινότητα της διευρυμένης οικογένειας, όχι μόνο τα μέλη που είχαν αφιερωθεί στον ασκητισμό. Οι θρησκευτικοί αυτοί πυρήνες εξελίχθηκαν σταδιακά σε μοναστικά ιδρύματα και οι επικεφαλής τους σε ηγουμένους (που συχνά τελούσαν και χρέη επισκόπου επειδή στις κελτικές περιοχές δεν υπήρχε δίκτυο επισκοπών όπως στις περιοχές με ρωμαϊκό παρελθόν). Αυτή η οργάνωση της χριστιανικής κοινότητας στις κελτικές χώρες, τόσο διαφορετική από εκείνη άλλων ευρωπαϊκών περιοχών, είχε προσαρμοστεί στην κοινωνική και πολιτική δομή των λαών αυτών. Το ιδιότυπο αυτό μοναστικό κίνημα στρατολόγησε τα μέλη του από την άρχουσα κοινωνική ομάδα και τα ιδρύματα που προέκυψαν ήταν έργο αρχόντων και ηγεμόνων, που προχωρώντας στη δη-

χειρόγραφης παράδοσης, *La règle de Saint Benoît*, επιμ. A. de Vogüé, J. Neufville (Sources Chrétiennes, no 181-186, Παρίσι, Éditions du Cerf, 1971-1977)· ανάλογη κριτική έκδοση με αγγλική μετάφραση, *Regula S. Benedicti: The Rule of St Benedict in Latin and English with Notes*, επιμ. και μετ. Timothy Fry (Collegeville, MN, Liturgical Press, 1981).

3 C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism...*, ό.π., σ. 38-43· M. Pacaut, *Les ordres...*, ό.π., σ. 38-39.

μιουργία τους είχαν τη δυνατότητα να εκτονώσουν το θρησκευτικό τους ζήλο χωρίς να απεμπολήσουν την περιουσία ή τη δύναμη των τοπικών δυναστειών τους. Το μοναστήρι ήταν η πνευματική εστία της συγγενικής ομάδας. Για να είναι βιώσιμο, η αρχοντική ή ηγεμονική οικογένεια το προίκιζε με μέρος της γαιοκατοχής της. Η περιουσία αυτή δεν χανόταν ολοκληρωτικά για την οικογένεια, γιατί η συνεχής σχέση μεταξύ ιδρύματος και οικογένειας επισφραγιζόταν στο πρόσωπο του ηγουμένου, που για αλληπάλληλες γενιές παρέμενε μέλος της δυναστείας. Παράλληλα, η περιοχή που εξαρτιόταν εκκλησιαστικά από το μοναστήρι δεν ήταν μόνο η ζώνη πνευματικής επιρροής του ηγουμένου, αλλά αντανάκλουσε και την πολιτική κυριαρχία της ιδρύτριας δυναστείας. Παρ' όλο που το ιρλανδικό πρότυπο εκκλησιαστικής οργάνωσης δεν είχε θέση στην ηπειρωτική Ευρώπη, όπου ήδη είχε επικρατήσει το επισκοπικό σύστημα, η ιδιαίτερη σχέση μεταξύ μονής και ιδρύτριας αρχοντικής ή ηγεμονικής οικογένειας είχε μεγάλη απήχηση στην αγγλοσαξονική Αγγλία και στη φραγκική κοινωνία, ιδιαίτερα στην αριστοκρατία των Μεροβιγγίων. Ωστόσο, ο 7ος και ο 8ος αιώνας ήταν μια περίοδος μεταβατική, κατά την οποία επικρατούσε πολυφωνία ως προς τον κανόνα που υιοθετούσε το κάθε ίδρυμα (του Κολουμβάνου, του Βενέδικτου, του Καισάριου της Αρλ, ή μεικτά κείμενα με στοιχεία από αυτούς και άλλους λιγότερο γνωστούς) και ως προς το ότι δεν υπήρχαν ακόμα οργανικές σχέσεις μεταξύ μονών, που να διαμορφώνουν μια ιεραρχία ή μοναστικό «τάγμα».⁴

4 R. McKitterick, *The Frankish Kingdoms Under the Carolingians 751-987*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1983, σ. 109-110· C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism...*, ό.π., σ. 41-68, ιδίως 49-53· I. Wood, *The Merovingian Kingdoms 450-751*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1994, σ. 184-189· M. Dunn, *The Emergence of Monasticism: From the Desert Fathers to the Early Middle Ages*, Οξφόρδη 2000, σ. 158-190· S. Foot, *Monastic Life...*, ό.π., σ. 11-12, 48-60, ιδίως 50-53, 57-58· M. Pacaut, *Les ordres...*, ό.π., σ. 38-50, 57-61. Ο Κανόνας του Κολουμβάνου, «Regula monachorum», στο: *Sancti Columbanus Opera*, επιμ. και μετ. G. S. M. Walker, Δουβλίνο 1970. Βλ. επίσης E. John, «Secularium prioratus» and the Rule of St Benedict», *Revue Bénédictine* 75 (1965), σ. 212-239· J. B. Stevenson, «The Monastic Rules of Columbanus», *Columbanus: Studies on the Latin Writings*, επιμ. M. Lapidge, Woodbridge 1997, σ. 203-216· P. Riché, «Columbanus, his Followers and the Merovingian Church», *Columbanus and Merovingian Monasticism*, επιμ. H. B. Clarke και M. Brennan, Οξφόρδη 1981, σ. 59-72· F. Prinz, «Columbanus, the Frankish Nobility and the Territories East of the Rhine», *Columbanus and Merovingian Monasticism*, ό.π., σ. 73-87.

Μοναστήρια και αριστοκρατία

Οι κοσμικοί ιδρυτές και προστάτες των μοναστηριών μπορούσαν να είναι τόσο βασιλείς όσο και μέλη της γαιοκτητικής αριστοκρατίας. Οι χορηγίες και η προστασία της γαιοκτητικής αριστοκρατίας και, ακόμα καλύτερα, των ίδιων των ηγεμόνων, ήταν απαραίτητες για τη δημιουργία επαρκών και βιώσιμων ιδρυμάτων. Εάν, από την πλευρά των μοναστηριών, οι σχέσεις με μέλη των ηγετικών κοινωνικών ομάδων ήταν ζήτημα επιβίωσης, οι λόγοι για τους οποίους οι ηγεμόνες και τα μέλη των αρχοντικών οίκων ίδρυσαν μοναστήρια από τον 8ο ως τον 12ο αιώνα ήταν πιο περίπλοκοι. Πολλά από τα πρώτα μοναστήρια τόσο στον κελτικό και αγγλοσαξονικό, όσο και στον φραγκικό κόσμο, συνδέθηκαν με τη διάδοση του χριστιανισμού και με τη βασιλική εξουσία. Ιδρύθηκαν σε οικισμούς διοικητικά σημαντικούς για τη βασιλική εξουσία και ανέλαβαν ποιμαντική και ιεραποστολική δράση. Από νωρίς δημιουργήθηκε μια πολιτική σχέση μεταξύ βασιλικής εξουσίας και εκκλησίας που καθόριζε τη θέση των πρώιμων μοναστικών ιδρυμάτων. Η πολιτική αυτή σχέση όχι απλώς επιβίωσε αλλά και απέκτησε πολλές πτυχές, μερικές από τις οποίες θα συζητηθούν παρακάτω. Ενδιαφέρει, όμως, πρώτα εδώ να εξετάσουμε τα κίνητρα των αριστοκρατών ιδρυτών, των οποίων η σκοπιμότητα δεν είναι άμεσα ορατή.

Τα κίνητρα πίσω από αυτά τα ιδρύματα ήταν ποικίλα και όχι πάντα θρησκευτικά. Παρ' όλα αυτά, η ευσέβεια και η αγωνία για άφεση αμαρτιών και τη σωτηρία της ψυχής δεν πρέπει να παραγνωριστούν. Αν και η ευσέβεια των κοσμικών ευεργετών αποτυπώθηκε στα δωρητήρια έγγραφα και στις αφηγηματικές πηγές με τυποποιημένες, πολλές φορές πομπώδεις εκφράσεις, δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητείται το αυθεντικό θρησκευτικό συναίσθημα αρκετών από αυτούς. Μια από τις πιο γνωστές, απερίφραστες και λιγότερο τυποποιημένες διατυπώσεις αυτού του συναισθήματος είναι εκείνη του Γουλιέλμου Γ', δούκα της Ακουϊτανίας και ιδρυτή της μονής του Κλυνί στο ιδρυτικό της έγγραφο, το οποίο συνήθως χρονολογείται το Σεπτέμβριο του 910:

... επιθυμώντας να φροντίσω για τη σωτηρία της ψυχής μου όσο ακόμα μπορώ, θεωρώ φρόνιμο, ή μάλλον απολύτως απαραίτητο, από τα υλικά αγαθά με τα οποία με προίκισε η τύχη, να δώσω μικρό μέρος προς όφελος της ψυχής μου. (...) και για να έχει διάρκεια η πράξη μου, θα στηρίξω με δικά μου έξοδα μια κοινότητα μοναχών. Ελπίζω ότι, παρ' όλο που εγώ είμαι ανίκανος να αποποιηθώ τα εγκόσμια, με το να βοηθήσω αυτούς που περιφρονούν

τον υλικό κόσμο, και πιστεύω ότι αυτοί είναι οι δίκαιοι, θα λάβω κι εγώ την ανταμοιβή των δικαίων.⁵

Για πολλούς άλλους, βέβαια, λιγότερο εξιδανικευμένα κίνητρα έπαιζαν σημαντικότερο ρόλο. Πολλά μέλη της αριστοκρατίας ίδρυσαν ή προίκιζαν μοναστικά ιδρύματα για να επιδείξουν τον πλούτο τους και να προβάλλουν την κοινωνική τους θέση στους ομοίους τους και στην κοινωνία γενικότερα. Η ιδιοτελής σκέψη ότι οι γαίες που προσφέρονταν σε ένα μοναστήρι θα προστατεύονταν από το ευνοϊκό καθεστώς με το οποίο περιβάλλονταν όλες οι εκκλησιαστικές γαίες έπαιζε επίσης ρόλο. Η σκέψη αυτή ήταν ιδιαίτερα ελκυστική σε περιπτώσεις, καθόλου σπάνιες, κατά τις οποίες αυτός που αναλάμβανε το νέο ίδρυμα και οι διάδοχοί του για αρκετές γενιές ήταν μέλη του αριστοκρατικού οίκου του ιδρυτή. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η γη που αποτελούσε την προίκα του μοναστηριού ετίθετο τυπικά σε εκκλησιαστική χρήση και θεωρητικά ξέφευγε από τον έλεγχο του αριστοκρατικού οίκου, αλλά, στο βαθμό που ο πρώτος ηγούμενος και οι διάδοχοί του ήταν μέλη του οίκου, διατηρούνταν στενές σχέσεις με αυτόν. Λιγότερο ή περισσότερο ευσεβείς γονείς δημιουργούσαν μοναστήρια στα οποία στη συνέχεια αφιέρωναν τα παιδιά τους, τόσο αγόρια που δεν μπορούσαν να λάβουν μέρος της πατρικής περιουσίας, όσο και κορίτσια για τα οποία δεν βρισκόταν κατάλληλος σύζυγος. Τα παιδιά αυτά μπορούσαν να ζήσουν στο οικογενειακό μοναστήρι με την αξιοπρέπεια που ταίριαζε στην κοινωνική τους θέση· παράλληλα φρόντιζαν να ωφελείται πνευματικά η οικογένειά τους, ακόμα και να δημιουργείται ένα είδος τοπικής λατρείας γύρω από αυτήν, που σίγουρα ενίσχυε το κύρος της. Δεν είναι τυχαίο ότι όλα τα μοναστήρια της εποχής αυτής ήταν αριστοκρατικές κοινότητες που απέκλειαν όσους δεν είχαν ευγενική καταγωγή. Πάντως, σε τελική ανάλυση είναι λιγότερο σημαντικό να μας απασχολεί το κατά πόσον τα κίνητρα μεμονωμένων κοσμικών ευεργετών ήταν ευσεβή ή υλιστικά, και είναι περισσότερο ορθό να γίνει γενικά αποδεκτό ότι ένα συχνά αδιαχώριστο πλέγμα κινήτρων τόσο πνευματικών όσο και πρακτικών ώθησε τους αριστοκράτες ιδρυτές των μεσαιωνικών μοναστηριών ως τον 12ο αιώνα. Όπως πολύ σωστά ειπώθηκε για την αγγλοσαξονική Αγγλία, ο χριστιανισμός αφομοιώθηκε επιτυχώς από μια πολεμική αριστοκρατία που δεν είχε διάθεση να εγκαταλείψει τις πολιτισμικές της συνήθειες και

5 *Recueil des Chartes de l'Abbaye de Cluny*, επιμ. A. Bruel, τ. 1, Παρίσι, Imprimerie Nationale, 1876, σ. 124, έγγραφο 112.

να αλλάξει τον τρόπο ζωής της, αλλά που ήταν έτοιμη να ενσωματώσει τα ήθη, τις παραδόσεις και τις προτιμήσεις της στη θεσμική οργάνωση της χριστιανικής εκκλησίας· και παρ' όλο που δεν έχει νόημα να αναλωθούμε στη διερεύνηση της ειλικρινούς ευσέβειας των μελών του μεσαιωνικού μοναστικού κόσμου, παραμένει γεγονός ότι φιλόδοξα μέλη τής αριστοκρατίας, άνδρες και γυναίκες, αποφάσισαν να υιοθετήσουν τη θρησκευτική ζωή και για λόγους που δεν ήταν θρησκευτικοί.⁶

Μοναστήρια και βασιλική εξουσία

Ήδη από τον 8ο αιώνα τα μοναστήρια εμφανίζονται ως καθιερωμένος θεσμός στην άσκηση της πολιτικής εκ μέρους των ηγεμόνων της δυτικής Ευρώπης, ιδιαίτερα των φραγκικών βασιλείων. Γύρω στο 770, μάλιστα, αυτή η στενή σχέση συνεργασίας είχε παγιωθεί τόσο ώστε αποτυπώνονταν με τυποποιημένες εκφράσεις στα βασιλικά έγγραφα εκχώρησης προνομίων σε μοναστικά ιδρύματα. Οι Καρολίδες εκχωρούσαν προνόμια και γαίες στα μοναστήρια του βασιλείου τους για τη σωτηρία της ψυχής τους, αλλά και ώστε τα μέλη των μοναστικών κοινοτήτων να προσεύχονται για τη σταθερότητα του βασιλείου και να είναι αφοσιωμένοι αρωγοί στο έργο της διακυβέρνησης του κράτους.⁷ Αυτή η σύμπλευση ευσέβειας και πολιτικής σκοπιμότητας και η στενή συνεργασία μεταξύ χριστιανών βασιλέων και εκκλησιαστικών θεσμών στο έργο της διακυβέρνησης είχαν μακρά ιστορία, αλλά πήραν πολύ συγκεκριμένη μορφή στο φραγκικό βασίλειο των Καρολιδών και στη συνέχεια στο γερμανικό βασίλειο επί Σαξόνων και Σαλίων. Καθώς, σύμφωνα με τις βασικές αρχές της πολιτικής ιδεολογίας κατά τον πρώιμο μεσαίωνα, το βασιλικό αξίωμα εμπειρείχε μια ιερή διάσταση και επειδή ο ηγεμόνας θεωρούσε καθήκον του να προστατεύει την εκκλησία, ο βασιλιάς κατέληξε να ασκεί σημαντική επιρροή στην εκλογή επισκόπων και ηγουμένων, παρά το γεγονός ότι, σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο, ο επίσκοπος έπρεπε να εκλέγεται από

6 C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism...*, ό.π., σ. 69-72· S. Foot, *Monastic Life...*, ό.π., σ. 78-87, 151-152.

7 *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata Karolinum*, I, επιμ. A. Dopsch, J. Lechner, M. Tangl και E. Mühlbacher, Ανόβερο 1906, σ. 75, έγγραφο 54 (εκχώρηση ατέλειας προς το μοναστήρι του Granfelden)· σ. 98, έγγραφο 67 (εκχώρηση ατέλειας προς το μοναστήρι του Lorsch, 772).

τον κλήρο και το ποίμνιο της επισκοπής και ο ηγούμενος από τα μέλη της μοναστικής κοινότητας. Παράλληλα, σύμφωνα με το πρώιμο μεσαιωνικό δίκαιο, ο βασιλιάς ως ιδιοκτήτης είχε το δικαίωμα να διορίζει κληρικούς και ηγουμένους σε εκκλησίες και μοναστήρια στις γαίες του (το ίδιο ίσχυε και για τις μικρότερης σημασίας εκκλησίες και μονές στις γαίες μελών της γαιοκτητικής αριστοκρατίας).

Ήδη από τα τέλη του 7ου και με τρόπο πολύ πιο ορατό από τις κεντρικές δεκαετίες του 8ου αιώνα η σχέση μεταξύ ηγεμόνα και μοναστικών ιδρυμάτων απέκτησε βαρύνουσα σημασία. Από νωρίς οι Καρολίδες ηγεμόνες του φραγκικού κόσμου κατέβαλαν συστηματικές προσπάθειες συγκρότησης ενός σώματος «βασιλικών» μοναστηριών. Τα μοναστήρια αυτά σταδιακά τέθηκαν υπό ένα καθεστώς ιδιαίτερης βασιλικής προστασίας. Προικίστηκαν πλουσιοπάροχα με γαίες, τόσο από την ήδη υπάρχουσα βασιλική παρακαταθήκη γαιών όσο και από τις νεοκατακτηθείσες περιοχές. Οι ηγεμόνες εξασφάλιζαν έτσι ότι οι γαίες αυτές θα αξιοποιούνταν οικονομικά και θα παρέμεναν ακέραιες, καθώς τα μοναστικά ιδρύματα δεν ήταν φυσικά πρόσωπα με απογόνους που έπρεπε να αποκαταστήσουν, όπως συνέβαινε με τους κοσμικούς αριστοκράτες. Επίσης, στο βαθμό που τα μοναστήρια περιέρχονταν σταδιακά σε μια σχέση αλληλεξάρτησης με τον ηγεμόνα, εκείνος διατηρούσε τη δυνατότητα να διεκδικήσει πίσω αυτές τις γαίες ή να τις εκμεταλλευτεί για την εξασφάλιση πολιτικών συμμαχιών εκχωρώντας τμήματά τους σε κοσμικούς άρχοντες με αντάλλαγμα την πίστη και αφοσίωσή τους.⁸ Τα μοναστήρια, ωστόσο, προικίστηκαν και με γενναιόδωρα προνόμια, μέσω των οποίων ανέλαβαν ευρύτατες δικαιοδοσίες. Το σημαντικότερο προνόμιο ήταν αυτό της ατέλειας (*immunitas*). Τα μοναστικά ιδρύματα που ήταν κάτοχοι της ατέλειας απαλλάσσονταν από κρατικούς φόρους και από τη δικαιοδοσία βασιλικών αξιωματούχων εντός των ορίων των γαιών τους. Οι επικεφαλής τους αποκτούσαν δικαστική δικαιοδοσία (αντίστοιχη με εκείνη των βασιλικών αξιωματούχων που δεν μπορούσαν να παρεμβαίνουν πλέον), αλλά και το δικαίωμα να εισπράττουν φόρους. Σταδιακά τα προνόμια των μοναστηριών περιέλαβαν το δικαίωμα δημιουργίας και είσπραξης νέων έμμεσων φόρων και δασμών, διοργάνωσης περιοδικών αγορών, ακόμα και κοπής νομίσματος. Ως το πρώτο μισό του 9ου αιώνα,

8 Η πολιτική αυτή απαντά και στα αγγλοσαξονικά βασίλεια της Αγγλίας ήδη από τα τέλη του 7ου αιώνα: S. Foot, *Monastic Life...*, ό.π., σ. 127-134.

τα ηγουμενικά (και επισκοπικά) αξιώματα ήταν επιφορτισμένα με τις ίδιες κοσμικές αρμοδιότητες που είχε μια κομητεία.⁹

Αυτή η δυναμική σχέση μεταξύ βασιλικής εξουσίας και μοναστικών ιδρυμάτων δεν αποτελούσε μόνο εγγύηση για οφέλη, αλλά επέφερε και υποχρεώσεις. Τα μοναστήρια (και οι επισκοπές) που έχαιραν της ατέλειας και της ειδικής βασιλικής προστασίας βρίσκονταν πλέον, από τις αρχές του 9ου αιώνα τουλάχιστον, υπό άμεση βασιλική δικαιοδοσία. Έτσι, ναί μεν εξασφάλιζαν αύξηση της περιουσίας, των κτήσεων, των εσόδων και των προνομίων τους, αλλά παράλληλα ο ηγεμόνας αποκτούσε μεγαλύτερη ευχέρεια στο να διαθέτει μοναστηριακές γαίες σε κοσμικούς υποτελείς, επικαλούμενος συνθήκες πολιτικής αναγκαιότητας· επιπλέον, καθώς σημαντικές πολιτικές αρμοδιότητες συνόδευαν πλέον το ηγουμενικό αξίωμα των βασιλικών ιδρυμάτων, ο βασιλιάς αποκτούσε βάσιμους πολιτικούς λόγους να επιδιώκει και να ασκεί ουσιαστική επιρροή στην επιλογή των ατόμων που διορίζονταν σε τέτοια αξιώματα και στη διεύρυνση της ομάδας των υποψηφίων έξω από τα όρια της εκάστοτε ενδιαφερόμενης μοναστικής κοινότητας. Από τις αρχές του 9ου αιώνα, πράγματι, έχουμε τις πρώτες περιπτώσεις για τις οποίες τεκμηριώνεται πέραν πάσης αμφιβολίας ο διορισμός κοσμικών αρχόντων σε ηγουμενικά αξιώματα. Επίσης, ο ηγεμόνας ανέμενε ανταλλάγματα με τη μορφή συνδρομής στο έργο της διακυβέρνησης του βασιλείου. Συγκεκριμένα, ζητούσε ως αντάλλαγμα για το καθεστώς της ιδιαίτερης βασιλικής προστασίας ένα σύνολο υπηρεσιών που έγινε γνωστό ως *servitium regis*. Οι θρησκευτικές κοινότητες αυτών των ιδρυμάτων έπρεπε να προσεύχονται για την ευημερία του βασιλείου και οι ηγούμενοι όφειλαν να συμμετέχουν στο βασιλικό συμβούλιο και να προσφέρουν τη γνώμη και συμβουλή τους στο βασιλιά ή να αναλαμβάνουν διπλωματικές και άλλες πολιτικές αποστολές. Τα μοναστικά ιδρύματα επίσης αναμενόταν να προσφέρουν ετήσια δώρα στον ηγεμόνα, ή φιλοξενία στον ίδιο και την ακολουθία του όταν ταξίδευε, ή ακόμα και να παρέχουν στράτευμα αποτελούμενο από τους υποτελείς τους και τους ελεύθερους ανθρώπους που ζούσαν στις γαίες τους όταν ο βασιλιάς αναλάμβανε μια πολεμική εκστρατεία.¹⁰ Τα μοναστήρια χρησί-

9 Βλέπε παραπάνω, σημ. 7, για παραδείγματα προνομίων ατέλειας του δεύτερου μισού του 8ου αιώνα.

10 R. McKitterick, *The Frankish Kingdoms...*, ό.π., σ. 119-122· J. W. Bernhardt, *Itinerant Kingship and Royal Monasteries in Early Medieval Germany c.936-1075*, Καίμπριτζ 1993, σ. 27-35.

μευαν στους βασιλείς ως στηρίγματα στο διοικητικό τους έργο, ως εδαφικές βάσεις ελέγχου σε διάφορα σημεία της επικράτειάς τους, αλλά και ως πηγές άντλησης πλούτου, μέσα από την ιδιοποίηση των γαιών τους. Ο εμπλουτισμός του ρόλου των μοναστηριών αντιστοιχούσε σε ένα συνειδητό σχέδιο ενσωμάτωσής τους στον κρατικό διοικητικό μηχανισμό.

Τα μοναστήρια ως γαιοκτήμονες

Οι εκπρόσωποι του πρώιμου μεσαιωνικού μοναχισμού ομόφωνα εξέφραζαν την επιθυμία να αναβιώσουν με το παράδειγμά τους τον αποστολικό τρόπο ζωής, βασικός άξονας του οποίου ήταν η πενία. Ωστόσο, όταν ιδρυόταν μια μονή, ο κοσμικός προστάτης της συνήθως την ευεργετούσε με μια μεγάλη δωρεά γης, γεγονός που ερχόταν σε αντίθεση με τα αρχικά ιδανικά του μοναχισμού. Η αιτιολόγηση αυτών των δωρεών ήταν ότι για να επιβιώσει ένα μοναστικό ίδρυμα έπρεπε να κατέχει αρκετή γη, δηλαδή αρκετό πλούτο, ώστε να εξασφαλίζεται συλλογικά η διαβίωση της μοναστικής κοινότητας. Η αντίφαση μεταξύ του ιδανικού της απόλυτης πενίας και της πραγματικότητας της αδυναμίας επιβίωσης χωρίς υλικά μέσα απασχόλησε πολλούς εκπροσώπους του μοναστικού κινήματος και τελικά προκάλεσε μεγάλη ένταση στους κόλπους των Φραγκισκανών τον 13ο αιώνα.¹¹ Μέχρι τον 8ο αιώνα, πάντως, σε γενικές γραμμές τα μοναστήρια είχαν περίπου τόσα υλικά μέσα όσα χρειάζονταν για τη συντήρηση των κτιρίων τους και την αξιοπρεπή διαβίωση των (αριστοκρατικών) μελών τους. Από το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα, τόσο γιατί τα αριστοκρατικά μοναστήρια προσέλκυαν όλο και περισσότερες δωρεές εκ μέρους ευλαβών ευεργετών, όσο και διότι τα βασιλικά μοναστήρια αναλάμβαναν διευρυμένες πολιτικές, δημοσιονομικές και οικονομικές δικαιοδοσίες και υποχρεώσεις, για τις οποίες χρειάζονταν αντίστοιχη υλική βάση, παρατηρείται δραματική αύξηση δωρεών έγγειας περιουσίας προς μοναστηριακά ιδρύματα, οπότε η μοναστηριακή περιουσία ξεπερνούσε πλέον κατά πολύ τις βασικές ανάγκες των ιδρυμάτων (το ίδιο ισχύει και για την επισκοπική εκκλησία). Η γενναιοδωρία των κοσμικών προς τα μοναστήρια συνεχίστηκε ως και τον 11ο αιώνα. Από τον επόμενο αιώνα, δωρεές και εκχωρήσεις προς μοναστήρια γίνονταν μεν, αλλά ήταν αρκετά μικρότερης κλίμακας. Αφενός τα σύνορα της Ευρώπης δεν μπορούσαν

¹¹ M. Robson, *The Franciscans in the Middle Ages*, Woodbridge 2006, σ. 37-47.

να επεκταθούν άλλο, αφετέρου η δημογραφική αύξηση ασκούσε πίεση στο πεπερασμένο κεφάλαιο των φυσικών πόρων και δεν επέτρεπε δωρεές μεγάλων καλλιεργήσιμων εκτάσεων για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Παρ' όλα αυτά, τα αρχαιότερα μοναστήρια συνέχιζαν να έχουν τεράστια ακίνητη περιουσία.¹²

Επιπλέον, τουλάχιστον μέχρι την εποχή του κιστεριανού πειράματος, αυτή η περιουσία έτεινε να είναι καλής ποιότητας. Πράγματι, παρ' όλο που η αναζήτηση της απομόνωσης από τα εγκόσμια οδηγούσε πολλούς επικεφαλής μοναστικών κοινοτήτων να επιλέξουν ερημικές τοποθεσίες για τα ιδρύματά τους, παράλληλα επικρατούσαν και πρακτικές ανησυχίες, σύμφωνα με τις οποίες οι γαίες που επιλέγονταν δεν έπρεπε να είναι απλώς αρκετές σε ποσότητα, αλλά και κατάλληλες για καλλιέργεια. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της ιστορίας της ίδρυσης της μονής Fulda στην κεντρική Γερμανία λίγο πριν από τα μέσα του 8ου αιώνα. Σύμφωνα με το βίο του αριστοκρατικής καταγωγής ιδρυτή και πρώτου ηγουμένου της, του μαθητή του Βονιφάτιου Sturm, όταν εκείνος αναζητούσε την περιοχή όπου τελικά θα ιδρυόταν το μοναστήρι, περιγράφοντάς την στο Βονιφάτιο, τόνισε την ευφορία του εδάφους και την υπαρξη νερού. Ας προστεθεί ότι η θέση του νέου ιδρύματος είχε επιπλέον στρατηγική και οικονομική σημασία γιατί βρισκόταν (και βρίσκεται ακόμα) επάνω σε κεντρικό οδικό άξονα που ένωνε τις δυτικές επαρχίες του γερμανικού κόσμου με το ανατολικό μέτωπο εξάπλωσης. Παράλληλα, τα μοναστήρια μερίμνησαν και για την εξασφάλιση του μόνιμου χαρακτήρα της περιουσίας τους, μέσα από αριστοκρατικά ή βασιλικά έγγραφα εκχώρησης.¹³

Οι συχνά τυποποιημένες διατυπώσεις αυτών των εγγράφων προσφέρουν μια πρώτη εικόνα για τις μοναστικές γαιοκτησίες της περιόδου από τον 8ο ως και τον 11ο αιώνα. Οι εκτάσεις γης εκχωρούνταν με ό,τι βρισκόταν επάνω τους, χωράφια, δάση, λιβάδια, βοσκοτόπια, λίμνες και ποτάμια, μύλους και άλλες αγροτικές εγκαταστάσεις, αλιεύματα, θηράματα, αλλά και τους αγρότες που ζούσαν εκεί και αξιοποιούσαν την περιοχή.¹⁴

12 C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism...*, ό.π., σ. 127-128· J. W. Bernhardt, *Itinerant Kingship...*, ό.π., σ. 89· S. Foot, *Monastic Life...*, ό.π., σ. 87-88.

13 S. Foot, *Monastic Life...*, ό.π., σ. 87-92.

14 Εντελώς ενδεικτικά, βλέπε τη σύντομη περιγραφή των γαιών που εκχώρησε ο Κονράδος Α' προς τη μονή της Fulda το 912 στο δωρητήριο έγγραφο: *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata Regum et Imperatorum Germaniae*, I, επιμ. Th. Sickel, Ανόβερο 1884, σ. 8, έγγραφο 7.

Καθώς σταδιακά η περιουσία των μοναστηριών μεγάλωνε και οι μοναχοί αφιέρωναν όλο και λιγότερο χρόνο στη χειρωνακτική εργασία, οι μοναστηριακές γαίες καλλιεργούνταν σχεδόν αποκλειστικά από τους αγρότες που ζούσαν σε αυτές· οι τελευταίοι περιέρχονταν σε εξάρτηση, νομική ή και οικονομική, από τα μοναστήρια, όπως ακριβώς συνέβαινε και στις γαίες κοσμικών γαιοκτημόνων. Περισσότερο ή λιγότερο λεπτομερείς περιγραφές των μοναστικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων από τον 9ο και 10ο αιώνα, όπως τα πολύπτυχα, τα *Urbare* ή τα *Heberollen*, όπου καταγράφονταν οι αγροτικές οικογένειες, ο αγροτικός κλήρος με τον εξοπλισμό του, οι υποχρεώσεις των αγροτών, αλλά και οι εκτάσεις που παρέμεναν στην άμεση διαχείριση του μοναστηριού-γαιοκτήμονα, μας παρέχουν πολύτιμες μαρτυρίες για την οικονομική διαχείριση αυτών των παραγωγικών μονάδων.¹⁵ Στις περιοχές από το Λίγηρα ως το Ρήνο η κρατούσα (αν και όχι η μοναδική) μορφή αξιοποίησης ήταν η διμερής εκμετάλλευση, κατά την οποία ο γαιοκτήμονας εκχωρούσε στους εξαρτημένους αγρότες του από έναν κλήρο γης, έναντι του οποίου η σημαντικότερη οφειλή των αγροτών ήταν υποχρεωτική εργασία στο τμήμα εκείνο της γαιοκτησίας που παρέμενε υπό την άμεση διαχείριση και εκμετάλλευση του γαιοκτήμονα. Στη νότια Γαλλία, την προνορμανδική Αγγλία και τις περιοχές ανατολικά του Ρήνου, το σύστημα της διμερούς εκμετάλλευσης δεν ήταν άγνωστο, αλλά συνυπήρχε με ευρύ φάσμα διαφορετικών συστημάτων διαχείρισης, με ή χωρίς άμεση εκμετάλλευση και με ποικίλες μορφές εξάρτησης των αγροτών. Επιπλέον, εάν ένα μοναστήρι ήταν προικισμένο και με το προνόμιο της ατέλειας, ο ηγούμενος ή ο προϊστάμενός του είχε διευρυμένη εξουσία επί των αγροτών του (αστυνόμηση, δικαστική δικαιοδοσία, εκμετάλλευση αγροτικών εγκαταστάσεων όπως ο μύλος κ.λπ.). Στο πέρασμα από τον πρώιμο προς τον κεντρικό μεσαίωνα, η υποχρεωτική εργασία για την αξιοποίηση της άμεσης εκμετάλλευσης άρχισε σταδιακά να αντικαθίσταται από την πρακτική των εκμισθώσεων.¹⁶ Σε γενικές

15 Για μια πρόσφατη τυπολογία αυτών των ιστορικών πηγών R. Fossier, *Polyptyques et censiers*, Turnhout 1978.

16 Μια εξαιρετική εισαγωγή στην αγροτική ιστορία της μεσαιωνικής Ευρώπης, βασισμένη, μάλιστα, κατά κύριο λόγο σε μοναστηριακές πηγές στο G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval*, τ. 1, Παρίσι 1977, σ. 63-135. Για τη Γερμανία, W. Rösener, «Zur Struktur und Entwicklungen der Grundherrschaft in Sachsen in karolinger und ottonischer Zeit», *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne. Die Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, επιμ. A. Verhulst, Γάνδη 1985, σ. 173-207· για την Αγγλία κατά τη μετάβαση από την αγγλοσαξονική

γραμμές, τα παραδοσιακά μοναστήρια των Βενεδικτίνων μέχρι τα τέλη του 11ου αιώνα δε διακρίθηκαν ως γαιοκτήμονες ούτε για τις επενδυτικές τους δραστηριότητες ούτε για συστηματικές προσπάθειες βελτίωσης της περιουσίας τους. Συμπεριφέρονταν κυρίως ως εισοδηματίες, και πρωταρχικός σκοπός τους ήταν η ικανοποίηση των αναγκών της μοναστικής κοινότητας (και στην περίπτωση των βασιλικών μοναστηριών η εκπλήρωση του *servitium regis*). Αυτή η συντηρητική στάση ως προς τη διαχείριση των γαιών τους αποτελεί και την πιο ικανοποιητική εξήγηση για την οικονομική κρίση την οποία διήλθαν πολλά παραδοσιακά ιδρύματα τον 12ο και 13ο αιώνα.¹⁷

Ωστόσο, ένα μοναστήρι ήταν πόλος οικονομικής δραστηριότητας και με πολλούς άλλους τρόπους πέρα από την αξιοποίηση της γης. Η διοργάνωση περιοδικών αγορών πολύ συχνά λάμβανε χώρα κοντά σε μοναστήρια· υπήρχαν συγκεκριμένοι λόγοι για αυτό. Το μοναστήρι ως φυσική παρουσία και ως θεσμός αποτελούσε εγγύηση για σχετική σταθερότητα και ασφάλεια κατά τη διεκπεραίωση των εμπορικών συναλλαγών. Επίσης, οι μεγαλύτερες και πλουσιότερες κοινότητες είχαν πλεονασματική παραγωγή και έτειναν να πουλούν το πλεόνασμα έξω από τα τείχη της μονής τις ημέρες που οι πιστοί συγκεντρώνονταν εκεί για μια θρησκευτική γιορτή, ώστε με τρόπο φυσικό και αυθόρμητο γίνονταν προφανείς τόποι για περιοδικές αγορές. Για την Αγγλία, για παράδειγμα, μια χώρα στην οποία οι εμπορικές συναλλαγές σε περιοδικές αγορές ήταν σημαντικό οικονομικό φαινόμενο σε όλη τη διάρκεια του μεσαίωνα, υπάρχουν ενδείξεις ότι αυτό συνέβαινε ήδη από τον πρώιμο μεσαίωνα, ενδείξεις που επαληθεύονται από τη σύμπτωση μεταξύ θρησκευτικών ιδρυμάτων και αγορών στο Βιβλίο της Ημέρας της Κρίσης του δεύτερου μισού του 11ου αιώνα. Στην ηπειρωτική Ευρώπη και στα βασιλικά μοναστήρια, η εκχώρηση προνομίων όπως η δημιουργία και είσπραξη εμπορικών δασμών, η θέσπιση αγορών και η κοπή νομίσματος δεν είναι άσχετη με αυτήν την οικονομική λειτουργία των μοναστηριών. Επίσης είναι λογικό να υποθέσουμε ότι, εκτός από τις ανταλλαγές αγροτικών προϊόντων, οι μοναστηριακές αγορές θα είχαν και μια εξωτική διάσταση, γιατί θα προσέλκυαν

στη νορμανδική εποχή, E. Miller και J. Hatcher, *Medieval England: Rural Society and Economic Change 1086-1348*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1978, σ. 19-25.

17 G. Duby, «Le budget de l'abbaye de Cluny entre 1080 et 1155», *Annales, E.S.C.* 7 (1952), σ. 155-171· C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism...*, ό.π., σ. 127-130· M. Pacaut, *Les ordres...*, ό.π., σ. 98-99.

εμπόρους των οποίων ηπραμάτεια συμπεριλάμβανε πρώτες ύλες για ανάγκες που η μοναστική κοινότητα δεν μπορούσε να ικανοποιήσει μόνη της: μπαχαρικά, αλάτι, λάδι, κρασί, αλλά και πολύτιμους λίθους και χρωστικές ουσίες για την παραγωγή χειρογράφων, μετάξι για άμφια κ.λπ.¹⁸

Μοναστήρια και μεταρρύθμιση

Η μοναστηριακή (και γενικότερα εκκλησιαστική) πολιτική που υιοθέτησαν οι φράγκοι και γερμανοί ηγεμόνες από τον 8ο αιώνα, με την ανάθεση συγκεκριμένου πολιτικού ρόλου στα ιδρύματα αυτά, με τη μετατροπή τους σε πλούσιους γαιοκτήμονες αλλά και με την αδιάστακτη καταπάτηση των γαιών τους και, τέλος, με την προώθηση στα ηγουμενικά αξιώματα έμπιστων αλλά όχι πάντα ενάρετων, ούτε καν ατόμων που προέρχονταν από τον χώρο της θρησκείας, δημιούργησε σταδιακά έλλειμμα στην ποιότητα των μελών της μοναστικής κοινότητας και κατέστησε αναπόφευκτες τις παρεκκλίσεις από το μοναστικό ιδεώδες. Από την άλλη, ακριβώς επειδή η κρατική εξουσία χρησιμοποίησε ευρέως τα μοναστήρια ως στήριγμα της δύναμής της, είχε εύλογο συμφέρον να λάβει μέτρα για την εσωτερική οργάνωση, την πειθαρχία και την τήρηση των θρησκευτικών κανόνων αυτών των ιδρυμάτων.¹⁹ Η έννοια της εξυγίανσης και της μεταρρύθμισης, τόσο στα μοναστήρια όσο και στην εκκλησία γενικότερα είναι τόσο πρώιμη όσο και η ένταξη των θεσμών αυτών στο σύστημα διακυβέρνησης. Η έννοια αυτή επιστρατεύθηκε κατ' επανάληψη στο χρονικό διάστημα από τον 8ο ως τον 13ο αιώνα —το οποίο θα εξετασθεί σε αυτή τη μελέτη καθώς και στη μελέτη της Αγγλαίας Κάσδαγλη που ακολουθεί— από εκπροσώπους του μοναστικού κινήματος και από κληρικούς. Η μεταρρύθμιση τελούσε υπό την αιγίδα της κρατικής εξουσίας στην ιστορική περίοδο που προηγήθηκε της σύγκρουσης μεταξύ κοσμικής και πνευματικής εξουσίας και που είναι συμβατικά γνωστή ως έριδα της περιβολής, ενώ αποσυνδέθηκε εν

18 Για το εύρος των προνομίων δικαιοδοσίας των βασιλικών μοναστηριών βλέπε παραπάνω, σημ. 9. Η σημασία των περιοδικών αγορών στη μεσαιωνική οικονομία έχει μελετηθεί ιδιαίτερα για την περίπτωση της Αγγλίας: R. H. Britnell, *The Commercialisation of English Society 1000-1500*, Μάντσεστερ 1996. Σε σχέση με τα μοναστήρια, βλ. S. Foot, *Monastic Life...*, ό.π., σ. 120-122.

19 R. McKitterick, *The Frankish Kingdoms...*, ό.π., σ. 53, 58.

πολλοίς από την κοσμική εξουσία και έγινε περισσότερο υπόθεση θρησκευτικών και εκκλησιαστικών παραγόντων από τότε και στο εξής.

Υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να ερμηνευθεί η δράση μεταρρυθμιστών θρησκευτικών ανδρών, ήδη από τις αρχές του 8ου αιώνα, όπως ο αγγλικής καταγωγής μοναχός και αργότερα επίσκοπος του Μάιντζ Βονιφάτιος, του οποίου το όνομα συνδέεται με τη διάδοση του χριστιανισμού σε πολλές περιοχές του γερμανικού κόσμου, ιδιαίτερα στη Φρισία, και με την ίδρυση των μοναστηριών της Fulda και του Hersfeld· και όπως ο Chrodegang, επίσκοπος του Μετς και προστάτης των μοναστηριών του Gorze και του Lorsch. Οι αποφάσεις της εκκλησιαστικής συνόδου που έλαβε χώρα στο βασιλικό ανάκτορο της Βερ το 755 και στην οποία προέδρευε ο Chrodegang φωτίζουν τη μοναστηριακή πολιτική του Πιπίνου Γ'. Καταβλήθηκε προσπάθεια να αποκατασταθούν παρεκκλίσεις από τα αρχικά μοναστικά πρότυπα, οι οποίες είχαν προκληθεί ακριβώς από την εμπλοκή των μοναστηριών στην πολιτική. Έτσι ορίστηκε ότι οι μοναχοί έπρεπε να παραμένουν στη μονή τους και να αποφεύγουν τις μετακινήσεις και περιηγήσεις (οι οποίες, ωστόσο, ήταν αναπόφευκτες για έναν ηγούμενο που αναλάμβανε βασιλικές διπλωματικές αποστολές)· ότι έπρεπε να αποποιηθούν την κατοχή προσωπικής περιουσίας (υπάρχουν, όμως, πολλά παραδείγματα διάσημων εκπροσώπων του μοναστικού κόσμου, πριν και μετά τη σύνοδο του 755, που κατείχαν σημαντική προσωπική περιουσία κατά τη διάρκεια της ζωής τους, την οποία δώρισαν στο μοναστήρι τους όταν πέθαναν)· τέλος, ότι οι ηγούμενοι να μην συνέχιζαν να έχουν υποχρέωση να παρέχουν πολεμιστές στο βασιλιά, αλλά ότι δεν έπρεπε να λαμβάνουν οι ίδιοι μέρος στον πόλεμο.²⁰

Ο Πιπίνος ήταν ο ηγεμόνας που καθιέρωσε την ένταξη της εκκλησίας και των μοναστικών ιδρυμάτων στο σύστημα διακυβέρνησης παράλληλα με την τάση της εξουσίας να ευνοεί τη θρησκευτική μεταρρύθμιση. Αυτή η τακτική αποτέλεσε σταθερά στο κυβερνητικό πρόγραμμα σειράς ηγεμόνων για αρκετούς αιώνες.²¹ Η επόμενη ουσιαστική παρέμβαση προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν εκείνη του Λουδοβίκου του Ευσεβούς, την

20 *Monumenta Germaniae Historica, Leges II, Capitularia Regum Francorum*, τ. I, επιμ. A. Boretius, Ανόβερο 1883, σ. 31-37, για τις αποφάσεις της συνόδου του 755· R. McKitterick, *The Frankish Kingdoms...*, ό.π., σ. 54-7, για τη μοναστηριακή πολιτική του Πιπίνου. Παραδείγματα διάσημων εκπροσώπων του μοναχισμού με προσωπική περιουσία κατά τον 8ο αιώνα, ο σεβάσμιος Βέδας του Jarrow, ο Wilfrid του Ripon και ο Fulrad του αγίου Διονυσίου: ό.π., σ. 58· S. Foot, *Monastic Life...*, ό.π., σ. 163-166.

21 R. McKitterick, *The Frankish Kingdoms...*, ό.π., σ. 58-60.

οποία επεξεργάστηκε σε συνεργασία με τον αριστοκράτη μοναχό Βενέδικτο του Ανιάν, έμπιστο σύμβουλό του σε εκκλησιαστικά ζητήματα και ένθερμο υποστηρικτή του Κανόνα του Βενέδικτου της Norcia. Στόχος του Λουδοβίκου ήταν η καθιέρωση του Κανόνα του Βενέδικτου σε όλα τα μοναστήρια της Φραγκίας και, μέσω της επιβολής ομοιομορφίας, ο καλύτερος έλεγχος ενός σημαντικού άξονα του κυβερνητικού μηχανισμού. Για αυτό το σκοπό ο Λουδοβίκος συγκάλεσε δύο συνόδους στο Άαχεν το 816 και το 817. Τα αποτελέσματα της διαβούλευσης δημοσιεύτηκαν με τη μορφή τριών νομοθετικών διαταγμάτων, το ένα από τα οποία αφορούσε αποκλειστικά τα μοναστήρια.²²

Τα νομοθετικά κείμενα υπαγόρευαν την πιστή τήρηση του Κανόνα του Βενέδικτου εκ μέρους όλων των μοναστικών ιδρυμάτων του βασιλείου και οπωσδήποτε ο κανόνας αυτός έγινε αποδεκτός σε πολλά μοναστήρια την εποχή εκείνη. Ωστόσο, στους τρεις αιώνες που είχαν μεσολαβήσει από τη σύνταξη του Κανόνα ως την προσπάθεια καθολικής επιβολής του, η καθημερινή πρακτική και η σχέση με την πολιτική είχαν καθιερώσει μια διαφορετική παράδοση στη δυτική Ευρώπη, την οποία έλαβε υπόψη ο νομοθέτης. Έτσι για παράδειγμα το τυπικό της θείας λειτουργίας που τελικά υιοθετήθηκε δεν ήταν ακριβώς αυτό που είχε προβλέψει ο Βενέδικτος τον 6ο αιώνα, ενώ σε ό,τι αφορά την κατανομή των δραστηριοτήτων των μοναχών μέσα στην ημέρα στα κείμενα του 9ου αιώνα παρατηρείται μια τάση (η οποία συνάδει με τον πλούτο των μοναστηριών σε γαίες, που καθιστούσε την αξιοποίησή τους από τους ίδιους τους μοναχούς ανεδαφική, αλλά και με τον αριστοκρατικό χαρακτήρα αυτών των ιδρυμάτων) να δίνεται περισσότερος χρόνος στην προσευχή και τη μελέτη σε σχέση με τη χειρωνακτική εργασία.²³

Υπάρχουν και άλλα παραδείγματα της απόκλισης ανάμεσα στο ιδανικό πρότυπο του Κανόνα και στη μοναστική πρακτική των αρχών του 9ου αιώνα, η οποία υπαγορευόταν σε μεγάλο βαθμό από το θεσμικό ρόλο των μοναστηριών στην πολιτική οργάνωση της δυτικής Ευρώπης. Ένα πο-

22 Τα δύο από τα τρία διατάγματα στο: *Monumenta Germaniae Historica, Concilia II.I (Concilia Aevi Karolini)*, επιμ. A. Werminghoff, Ανόβερο και Λειψία 1906, σ. 308-421 (*Institutio Canonicorum*), σ. 421-456 (*Institutio Sanctimonialium*)· το τρίτο διάταγμα (*Capitulare Monasticum*), μαζί με έναν κατάλογο των βασιλικών μοναστηριών και της υπηρεσίας που το καθένα όφειλε προς τον ηγεμόνα (*Notitia de servitio monasteriorum*), στο: *Monumenta Germaniae Historica, Capitularia Regum Francorum I*, σ. 343-352, έγγραφα 170-171.

23 R. McKitterick, *The Frankish Kingdoms...*, ό.π., σ. 108, 112-115.

λύ χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η σχέση ανάμεσα στα διατάγματα του 816-817 και στο περίφημο σχέδιο του αγίου Γάλλου. Το σχέδιο αυτό είναι η κάτοψη ενός μοναστηριού επάνω σε ένα μεγάλο κομμάτι περγαμηνής. Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, το σχέδιο έστειλε ο ηγούμενος Haito του Reichenau (806-823) στον ηγούμενο Gozbert του αγίου Γάλλου (816-836), αποτελεί δε κάτοψη όχι ενός υπαρκτού μοναστηριού, αλλά ενός προτύπου για μοναστηριακά συγκροτήματα. Εάν αυτή η άποψη ευσταθεί, τότε το σχέδιο του αγίου Γάλλου αποτελεί πολύτιμη σύγχρονη πηγή που διαφωτίζει τη μοναστική μεταρρύθμιση του Λουδοβίκου. Το σχέδιο, πράγματι, είναι μια εύγλωττη απεικόνιση στοιχείων που υποδεικνύουν ότι, παρά τις επιταγές του Βενέδικτου για απομόνωση και διαρκή παραμονή των μοναχών εντός των τειχών του μοναστηριού, σε ένα τυπικό μοναστήρι Βενεδικτίνων των αρχών του 9ου αιώνα υπήρχαν δίοδοι επικοινωνίας με τον κόσμο εκτός των τειχών του. Στο σχέδιο του αγίου Γάλλου, ο οίκος του ηγουμένου διέθετε ιδιαίτερη αίθουσα όπου ο επικεφαλής του ιδρύματος μπορούσε να συναντήσει έξωθεν επισκέπτες, αλλά και οι απλοί μοναχοί είχαν πολλές ευκαιρίες να έλθουν σε επαφή με τον έξω κόσμο. Υπήρχε εξωτερικό σχολείο για μαθητές που δεν ήταν μοναχοί, νοσοκομείο για προσκυνητές και απόρους, ξενώνας για αριστοκράτες επισκέπτες, πλήθος εργαστηρίων και αγροτικών εγκαταστάσεων στις οποίες εργάζονταν όχι μόνο μοναχοί αλλά και απλοί τεχνίτες και αγρότες. Ακριβώς όπως μια οικονομική μονάδα, για παράδειγμα μια μεγάλη αγροτική εκμετάλλευση, έτσι και ένα μοναστικό ίδρυμα μπορεί από τον 8ο ως τον 12ο αιώνα να έθετε ως στόχο την απομόνωση από τα εγκόσμια και την αυτάρκεια, αλλά αυτό ήταν αδύνατο να επιτευχθεί δεδομένης της οργανικής σχέσης των μοναστηριών με την κοινωνία. Η μεταρρύθμιση του 816-817 μάλλον απλώς προσπάθησε να διαμορφώσει ένα ρυθμιστικό πλαίσιο εντός του οποίου ο μοναστικός πυρήνας μπορούσε να έρχεται σε επαφή με τον κόσμο παρά να καταστείλει αυτήν την επαφή.²⁴

24 Το σχέδιο του αγίου Γάλλου προκαλεί το ενδιαφέρον των ερευνητών εδώ και δεκαετίες. Ενδεικτικά βλ. *Studien zum St. Galler Klosterplan*, επιμ. J. Duft, Άγιος Γάλλος 1962· W. Horn και E. Born, *The Plan of Saint Gall. A Study of Architecture and Economy of, and Life in a Paradigmatic Carolingian Monastery*, 3 τ., Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες και Λονδίνο 1979· W. Sanderson, «The Plan of St Gall Reconsidered», *Speculum* 60 (1985), σ. 615-632· C. B. Kendall, «The Plan of St Gall: An Argument for a 320-foot Prototype», *Mediaeval Studies* 56 (1994), σ. 279-297· R. Hodges, *Light in the Dark Ages: The Rise and Fall of San Vincenzo al Volturno*, Ίθακα και Νέα Υόρκη 1997, σ. 11-14 (αξιοποίηση του σχεδίου για την ερμηνεία αρχαιολογικών καταλοίπων μιας

Έχει υποστηριχθεί ότι η φιλόδοξη μοναστική μεταρρύθμιση που προσπάθησε να υλοποιήσει ο Λουδοβίκος αποτελούσε μέρος της προσωπικής του αντίληψης, μέσα από ένα πρίσμα χριστιανικό και θεολογικό με έντονες επιρροές από το ίδιο το μοναστικό ιδεώδες και από τον Κανόνα του Βενέδικτου, για το λειτούργημα του αυτοκράτορα και για το νόημα της αυτοκρατορίας. Η ανανέωση (*renovatio*) και ενότητα που οραματίστηκε ο Λουδοβίκος για τον μοναστικό κόσμο είχε ένα παράλληλο σκέλος στις προσπάθειές του για πολιτική και θεσμική ενοποίηση και ομοιομορφία του φραγκικού κρατικού μορφώματος.²⁵ Σε ένα πιο πρακτικό επίπεδο, ωστόσο, η προσπάθεια του Λουδοβίκου για εξυγίανση και κάθαρση του μοναστικού τρόπου ζωής δεν πέτυχε ολοκληρωτικά, γιατί ο ίδιος ο μεταρρυθμιστής αυτοκράτορας την υπονόμει με πράξεις όπως ο διορισμός κοσμικών ηγουμένων, οι οποίοι μάλιστα αναλάμβαναν συγχρόνως περισσότερα του ενός ιδρύματα, η απόδοση στα ηγουμενικά αξιώματα πολιτικών και διοικητικών αρμοδιοτήτων αναλόγων προς αυτές μιας κομητείας και η καταπάτηση μοναστικών γαιών προς όφελος της βασιλικής εξουσίας.²⁶

Η πολιτική του Λουδοβίκου, αλλά και των προκατόχων και των διαδόχων του, ενείχε μια αντίφαση. Από τη μια υποστήριζαν τη μεταρρύθμιση και την ηθική αποκατάσταση μοναστηριών και εκκλησίας και από την άλλη χρησιμοποιούσαν τους δύο θεσμούς ως αναπόσπαστο μέρος του διοικητικού μηχανισμού. Έχουν γραφτεί πολλά για τη λεπτή ισορροπία ανάμεσα σε αυτές τις δυο τάσεις, η οποία ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική για το κράτος ως τις κεντρικές δεκαετίες του 8ου αιώνα, ενώ άρχισε να μεταβάλλεται σταδιακά σε βάρος της πολιτικής εξουσίας από τότε και μέχρι τη διακοπή της συνεργασίας κράτους και εκκλησίας υπό αυτούς τους όρους στην μετά την έριδα της περιβολής εποχή. Εδώ αρκεί να τονιστεί ότι όσο πιο ειλικρινά προωθούσαν τη μεταρρύθμιση, τόσο υπέσκαπταν ένα από τα θεμέλια της διακυβέρνησης του βασιλείου τους· και

μονής του 9ου αιώνα στην κεντρική Ιταλία)· *Studien zum St. Galler Klosterplan II*, επιμ. P. Ochsenbein και K. Schmuki, Άγιος Γάλλος 2002· επίσης R. McKitterick, *The Frankish Kingdoms...*, ό.π., σ. 115, 119· S. Foot, *Monastic Life...*, ό.π., σ. 35-48.

25 J. Semmler, «Reichsidee und kirchliche Gesetzgebung», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 71 (1966), σ. 37-65· T. F. X. Noble, «The Monastic Ideal as a Model for Empire: The Case of Louis the Pious», *Revue Bénédictine* 86 (1976), σ. 235-250· του ιδίου, «Louis the Pious and His Piety Reconsidered», *Revue Belge de Philologie et d'histoire* 58 (1980), σ. 297-316.

26 R. McKitterick, *The Frankish Kingdoms...*, ό.π., σ. 119-124.

όσο χρησιμοποιούσαν τα μοναστήρια (και την επισκοπική εκκλησία) ως μέρος του κρατικού μηχανισμού, τόσο ανέστελλαν την αποτελεσματικότητα της μεταρρύθμισης.

Τελικά τα μοναστήρια δεν έγιναν τόποι περισυλλογής και απομόνωσης, αλλά παρέμειναν και ενισχύθηκαν ως σημαντικοί παράγοντες στην κοσμική και στην εκκλησιαστική σφαίρα. Βέβαια, η πρακτική της ανάθεσης θρησκευτικών αξιωμάτων σε κοσμικούς άρχοντες δεν είναι σκόπιμο να αξιολογηθεί με ηθικά κριτήρια αλλά να ερμηνευτεί ως μέρος των συνθηκών και αναγκών της πολιτικής πραγματικότητας μεγάλου μέρους της Ευρώπης από τον 8ο ως τα τέλη του 11ου αιώνα. Υπό αυτό το πρίσμα, υπάρχουν πολλές ιστορικές αποδείξεις ότι τέτοιοι κοσμικοί άρχοντες σε αρκετές περιπτώσεις ωφέλησαν τα ιδρύματα των οποίων τέθηκαν επικεφαλής.²⁷ Το θέμα, πάντως, είναι ότι ο διορισμός αυτών των ατόμων ήταν αντίθετος με το πνεύμα του Κανόνα του Βενέδικτου. Ωστόσο, είναι εξίσου αληθές ότι τα διατάγματα του 816-817 καθιέρωσαν μια τάση για επιστροφή στην απλότητα και καθαρότητα του κανόνα στην αρχική του μορφή, και μέσω αυτού στο αρχικό μοναστικό ιδανικό του αποστολικού βίου, τάση η οποία αναβίωσε πολλές φορές από τότε. Το Κλυνί ήταν μέρος μιας τέτοιας πρώτης αναβίωσης μετά το 816-817· ακολούθησαν πολλές ακόμα.

Μοναστήρια και πολιτική εξουσία στη Γερμανία του 10ου και 11ου αιώνα

Το τεράστιο φραγκικό βασίλειο μοιράστηκε στους απογόνους του Λουδοβίκου μετά το 843. Ύστερα από αλλεπάλληλες συγκρούσεις και ζυμώσεις, προέκυψαν δύο βασίλεια, το ανατολικό και το δυτικό, πρόγονοι της Γερμανίας και της Γαλλίας αντίστοιχα. Δεδομένου ότι ο ηγεμόνας του ανατολικού βασιλείου έφερε και τον αυτοκρατορικό τίτλο, διεκδικούσε επικυριαρχία και επί της βόρειας και κεντρικής Ιταλίας. Η ίδια η διαίρεση και οι συγκρούσεις μέσα από τις οποίες οριστικοποιήθηκε ήταν προϊόντα

27 F. J. Felten, «Laienäbte in der Karolingerzeit. Ein Beitrag zum Problem der Adels-herrschaft über die Kirche», *Mönchtum, Episkopat und Adel zur Gründungszeit des Klosters Reichenau*, επιμ. A. Borst, Sigmaringen 1974, σ. 397-431· του ίδιου, *Äbte und Laien-äbte in Frankreich*, Στουτγάρδη 1980· J. W. Bernhardt, *Itinerant Kingship...*, ό.π., σ. 91.

μιας διαδικασίας που είχε ξεκινήσει από πολύ παλαιότερα, από την εποχή του ίδιου του Καρλομάγνου αν όχι και νωρίτερα. Καθώς η υλική δύναμη της αριστοκρατίας αυξανόταν σταδιακά, δημιουργούνταν τοπικές εστίες με μεγάλη επιρροή και ισχύ για αρκετές αριστοκρατικές οικογένειες, οι οποίες δρούσαν ανταγωνιστικά πλέον προς τον ηγεμόνα. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι η επεκτατική ορμή του φραγκικού κόσμου είχε παύσει, καθιστούσε όλο και πιο δύσκολη την επίτευξη της συναίνεσης μεταξύ βασιλιά και μεγάλων αρχόντων. Η κατανομή της εξουσίας βρισκόταν υπό συνεχή αναδιαπραγματέυση. Η ισορροπία δυνάμεων ανάμεσα στο βασιλιά, τους ανώτερους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους και τους μεγάλους κοσμικούς άρχοντες άλλαζε σταδιακά σε βάρος του βασιλιά. Ωστόσο, η διαδικασία αυτή ήταν πιο βραδεία στο ανατολικό βασίλειο (Γερμανία), διότι εκεί υπήρχαν ακόμα περιθώρια εδαφικής επέκτασης προς ανατολάς, γεγονός που επέτρεπε στο βασιλιά να διατηρεί μέρος της δύναμής του και να εξαγοράζει αφοσίωση προσφέροντας γαίες από τις νεοκατακτηθείσες περιοχές, και ακόμα ίσως γιατί το ανατολικό βασίλειο δεν ταλαιπωρήθηκε τόσο από τις επιδρομές των Βίκινγκ όσο άλλα τμήματα της Ευρώπης. Επίσης, τα γερμανικά φύλα που κατοικούσαν στο ανατολικό βασίλειο ήταν πιο ομοιογενή μεταξύ τους από ό,τι οι κάτοικοι των περιοχών που συναποτελούσαν το δυτικό βασίλειο, όπου για παράδειγμα όσοι ζούσαν στη Βρετάνη και την Ακουϊτανία είχαν μικρή σχέση και μεταξύ τους και με τους κατοίκους κεντρικότερων περιοχών. Κατά συνέπεια, στο ανατολικό βασίλειο, παρά τις φυγόκεντρες τάσεις για μεταφορά της εξουσίας στα χέρια των μεγάλων αρχόντων, των δουκών, η εκκλησία και τα μοναστήρια διατήρησαν το βασιλικό χαρακτήρα τους και οι Γερμανοί βασιλείς του 10ου και 11ου αιώνα (Σάξονες και Σάλιοι) χρησιμοποίησαν αυτόν τον πολύ σημαντικό καρολίδειο θεσμό ως ένα από τα θεμέλια της εξουσίας τους. Η στενή συνεργασία σε θέματα διακυβέρνησης με τους ηγουμένους τους πρόσφερε σε αυτούς τους ηγεμόνες μια ασφαλιστική δικλίδα ενάντια στις φυγόκεντρες τάσεις των δουκών και των οίκων τους.²⁸ Αυτή η πολιτική δεν απέτρεψε τις φυγόκεντρες τάσεις, αλλά οπωσδήποτε ήταν ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην επιβράδυνσή τους, σε σύγκριση με τις εξελίξεις στο δυτικό βασίλειο. Ακόμα και αν ο παλαιότερος ισχυρισμός ότι η επιρροή των Γερμανών βασιλέων επί των

28 Τα περί συνεργασίας μεταξύ βασιλιά και μοναστικών ιδρυμάτων ισχύουν και για τη συνέργεια μεταξύ βασιλιά και επισκοπικής εκκλησίας· αλλά επειδή η μελέτη αυτή επικεντρώνεται στα μοναστήρια, παραλείπονται οι αναφορές στους επισκόπους.

ηγουμένων και επισκόπων τους ήταν καθολική και αδιαμφισβήτητη φαίνεται τώρα να είναι ανακριβής, υπήρχε μια ιδιαίτερη σχέση συνεργασίας μεταξύ του βασιλιά και των ηγουμένων των βασιλικών μοναστηριών.²⁹

Τα μοναστήρια, οι γαίες τους και τα δικαιώματα δικαιοδοσίας που αυτά ασκούσαν εντός των γαιών τους χάρη στην ατέλεια και τα άλλα προνόμια με τα οποία τα είχαν προικίσει οι ηγεμόνες, αποτελούσαν νησίδες στις οποίες επεκτεινόταν η βασιλική δικαιοδοσία και κατά συνέπεια διόδους διείσδυσης αυτής της δικαιοδοσίας εντός των μεγάλων αριστοκρατικών δουκάτων, προσδίδοντας ένα στοιχείο συνέχειας στη βασιλική διακυβέρνηση και συμβάλλοντας επίσης στη διάδοση της μοναστικής μεταρρύθμισης, αλλά υπό βασιλική προστασία. Έτσι, οι Γερμανοί βασιλείς του 10ου και του 11ου αιώνα συνέχισαν τις γενναιόδωρες εκχωρήσεις προς τα μοναστήρια. Εκχωρώντας ευρύ διοικητικό και οικονομικό ρόλο στα μοναστήρια, οι ηγεμόνες ευελπιστούσαν σε μεγαλύτερη στήριξη της εξουσίας τους από αυτά. Η διεύρυνση της δικαιοδοσίας των μοναστηριών, αλλά και του ρόλου τους στο κυβερνητικό έργο, φαίνεται και από τη σχέση μεταξύ της γεωγραφικής θέσης αυτών των ιδρυμάτων και των διαδρομών των βασιλικών περιηγήσεων, από την ανάπτυξη περιοδικών αγορών εντός των γαιών τους, από την εξασφάλιση του δικαιώματος κοπής νομίσματος, από την ανάληψη της διαχείρισης βασιλικών γαιών και δρυμών και τέλος από τη συμβολή των μοναστικών ιδρυμάτων με μεγάλα στρατεύματα στις βασιλικές εκστρατείες. Πραγματικά, δίπλα στις βασιλικές γαιοκτησίες, όλο και περισσότερα μοναστήρια (και επισκοπές) προσετίθεντο κατά τη διάρκεια των δύο αυτών αιώνων στα δρομολόγια των τακτικών βασιλικών περιηγήσεων (η γερμανική βασιλεία διατήρησε για μεγάλο μέρος του μεσαίωνα τον περιηγητικό της χαρακτήρα) και χρησιμοποιούνταν ως οικονομικοί προμηθευτές της βασιλικής αυλής. Σε ό,τι αφορά τη στρατιωτική υπηρεσία, είναι χαρακτηριστικό ότι το μεγαλύτερο μέρος των αγημάτων που οδήγησε στην Ιταλία ο Όθωνας Β΄ το 981-982 προέρχονταν από τη βασιλική εκκλησία. Συγκεκριμένα, επί συνόλου 2.000 πλήρως εξοπλισμένων ιπποτών, 442 προέρχονταν από

29 Η καθιερωμένη άποψη για τη σχέση των Γερμανών ηγεμόνων με την εκκλησία στο: L. Santifaller, *Zur Geschichte des ottonischen-salischen Reichskirchensystem*, Βιέννη 1964. Το άρθρο του T. Reuter, «The “Imperial Church System” of the Ottonian and Salian Rulers. A Reconsideration», *Journal of Ecclesiastical History* 33 (1982), σ. 75-94 έγινε η αφορμή για μια μερική επανεκτίμησή της. Για περισσότερη βιβλιογραφία, J. W. Bernhardt, *Itinerant Kingship...*, ό.π., σ. 28.

βασιλικά μοναστήρια και οι περισσότεροι από αυτούς οδηγήθηκαν στη μάχη από τους ηγουμένους των μοναστηριών. Οι υπόλοιποι στάλθηκαν ή συνοδεύτηκαν από επισκόπους και από μέλη της κοσμικής αριστοκρατίας. Συμπερασματικά, ακόμα και αν τα βασιλικά μοναστήρια (και η εκκλησία γενικότερα) δεν ήταν το «αντίβαρο» στη δύναμη των δουκών που υπέθεσαν παλαιότεροι ιστορικοί, σίγουρα προσέφεραν ουσιαστική υλική και ηθική στήριξη στη γερμανική βασιλεία. Τελικά επέτρεψαν στους Σάξονες και Σάλιους ηγεμόνες να επεκτείνουν τη βασιλική τους εξουσία και πέρα από τα όρια της άμεσης βασιλικής δικαιοδοσίας και να συγκρατήσουν τη διαδικασία εκχώρησης της εξουσίας από το κέντρο στην περιφέρεια. Εννοείται ότι αυτή η οργανική ενσωμάτωση των μοναστηριών στο έργο της κρατικής διακυβέρνησης είχε ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα τη σταδιακή εκκοσμίκευση των βασιλικών μοναστηριών και οπωσδήποτε αφενός επηρέασε το μοναστικό ιδεώδες, αφετέρου προκάλεσε ως αντίδραση έξαρση των μεταρρυθμιστικών τάσεων, τις οποίες, ίσως και για να τις ελέγξει, προσπάθησε να θέσει υπό την αιγίδα της η κρατική εξουσία στη Γερμανία.³⁰

Το Κλωνί

Στη Γαλλία η διαδικασία αποκέντρωσης της βασιλικής εξουσίας προχώρησε με γοργότερους ρυθμούς από ό,τι στη Γερμανία, ίσως διότι εκεί δεν υπήρχαν πλέον περιθώρια για εδαφική επέκταση, επειδή αυτό το βασίλειο υπέφερε περισσότερο από τις επιδρομές των Βίκινγκ και τέλος διότι οι περιοχές που συναποτελούσαν το δυτικό βασίλειο ήταν αρκετά πιο ανομοιογενείς από τον πυρήνα τουλάχιστον του γερμανικού βασιλείου. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν η εμφάνιση των τοπικών ηγεμονιών μέσα στα όρια του δυτικού βασιλείου από τα τέλη του 9ου αιώνα. Η βούληση του βασιλιά δεν έφθανε πλέον απευθείας σε αυτές τις ηγεμονίες, αλλά μόνο διαμέσου των μεγάλων αρχόντων που τις ήλεγχαν. Σε ό,τι αφορά τη σχέση με τα μοναστήρια (και με την εκκλησία γενικότερα),

30 J. W. Bernhardt, *Itinerant Kingship...*, ό.π., σ. 27-94. Ο κατάλογος με τους ηγουμένους, επισκόπους και κοσμικούς αριστοκράτες και τον αριθμό των ιπποτών που καθέναν από αυτούς έστειλε ή οδήγησε στη μάχη το 981 στο: *Monumenta Germaniae Historica, Constitutiones et Acta Publica Imperatorum et Regum*, I, επιμ. L. Weiland, Ανόβερο 1893, σ. 632-633, έγγραφο 436.

University of Crete,
Faculty of Letters, Department of History and Archaeology,
Monasteries, Economy and Politics from Medieval to Modern Times,
edited by Elias Kolovos, Crete University Press, Herakleio 2011.

SUMMARY

The aim of this collective volume is to study the relations of the monastic institutions with the economy and politics in a broad perspective, from medieval to modern times, from medieval Western Europe to the Byzantine Empire, from the Latin East and the Ottoman Empire to the modern Greek state in the Balkans. Since the Christian monastic institutions developed in the pre-modern world, their economy was primarily based on land and agriculture. The volume focuses especially on questions of monastic landholding and its contribution to the medieval and early modern economy. At the same time, the contributors raise the relevant issue of the political protection and social role of the monasteries in various states and societies, even Islamic ones, a case in point being the Orthodox monasteries under Ottoman rule. In her contribution to this volume, Eleni Sakellariou (*Monasteries in the Medieval West: their Relations to Politics and the Economy, 8th-11th c.*) reviews the evolution of the monasteries into important landowners in Western Europe, their relations with the landholding aristocracy and the kings, who used them in order to control their territories and legitimise their rule. Aglaia Kasdagli (*Nihil sub sole novum – There is Nothing New under the Sun. Thoughts on Historiography Prompted By the Cistercian Monks in the Central Middle Ages*) focuses especially on the popular Cistercian monks and discusses the historiography on their contribution to the colonisation of new lands and the medieval economy between the twelfth and the thirteenth centuries. In the same vein, the contribution of the monasteries to the late Byzantine economy is studied by Kostis Smyrlis (*Monasteries in Late Byzantium: Economic Role and Relations to the State, 13th-15th c.*), who further examines the monks'

important role in late Byzantine politics. Marina Koumanoudi (*Aspects of Western Monasticism in the Greek East in the Middle Ages*) gives an account of the diffusion of Benedictine monasticism in the Latin East from the tenth to the fifteenth century. Orthodox Crete under Venetian rule is researched by Olga Gratzou (*Adeste Fideles... Shrines for Both Rites in Monasteries of Crete in the Venetian Centuries*), who describes how monastic architecture adapted to the religious, political, and social realities of those years. In Venetian Corfu of later years, between the sixteenth and the eighteenth century, Nikos Karapidakis (*From Piety to Economic Management: Churches, Monasteries and Pious Foundations in Corfu*) shows especially how the Venetian authorities started to claim control over religious activity and piety in a relatively modern way. Monasteries and their economic activity at sea had to cope with various political authorities in the Aegean Sea and the Mediterranean, as is shown in the cases presented by Elizabeth Zachariadou (*The Security of Seafarers in the Aegean Sea and the Monasteries*). The Christian Orthodox monasteries under Ottoman rule are studied in a series of papers in this volume, by Phokion Kotzageorgis (*Monasteries as Ottoman Local Elites*), who discusses their position in the Ottoman economy and society; Dimitris Dimitropoulos (*Christian Monasteries and Provincial Ottoman Authorities: Aspects of Local Patronage Relations*), who focuses on their relations with provincial administrators; Sophia Laiou (*Relations between Monks and Christian Laymen during the Ottoman Centuries*), who studies their role in Christian Orthodox society; John C. Alexander (Alexandropoulos), who tackles the question of the legal status and the realities of monastic landholding under the Ottomans (*Christian Donations and Muslim Waqfs: The 'Grey Areas' of Orthodox Monasteries' Landholding*); and Elias Kolovos, who suggests a comparative approach to the economies and the political role of the Christian monasteries and the dervish convents, institutions which functioned in parallel in the Ottoman society (*Orthodox Monasteries and Dervish Tekkes: Towards a Comparative Approach to their Economic and Political Role in Ottoman Society*). Finally, Tassos Anastasiadis, in the final paper of this volume [(Un)holy Land: Moral and Political Economy of the Orthodox Monasteries in the Modern Greek State], discusses how, despite a series of efforts which had begun in 1833 and persist to this day, the secularisation of monastic properties was never accomplished in the modern Greek state. After all, the land of the monasteries in the Greece has been the object of endemic 'scandals' from the nineteenth century. up to the recent (2008) 'scandal of the Vatopedi Monastery'. The broad historical

perspective attempted in this volume, by historians and archaeologists in different research fields, contextualises historically the continuity of the monastic institutions from medieval to modern times; this continuity, as suggested in this volume, has to be explained not as a result of an a-historic 'religiousness', but on the basis of a continued relation of these institutions with economic activity and political protection.

Η επισκόπηση
των επόμενων σελίδων
δεν είναι διαθέσιμη